

Ostravská univerzita v Ostravě
Fakulta sociálních studií

Exkluzivní jako sociální problém a jako otázka metodologická

Jan Keller

Ostrava 2014

evropský
sociální
fond v ČR

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Autor: Jan Keller

Název: Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická.

Recenzenti: Jiří Winkler, Miriam Slaná

Tento text, **Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická**, vznikl v rámci projektu Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080.

Je jednou z dílčích analýz empirických studií a v projektové dokumentaci je označena jako „Dílčí analýza č. 2“.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Řešitelem projektu je *Ostravská univerzita v Ostravě, Fakulta sociálních studií*.

© Jan Keller, 2014

© Ostravská univerzita v Ostravě, 2014

ISBN 978-80-7464-490-0

obsah

PŘEDMLUVA	4
ÚVOD	6
1 EXKLUZE JAKO SOCIÁLNÍ PROBLÉM	7
1.1 Pojmenování nového jevu	7
1.2 Příčiny exkluze	11
1.3 Typy a fáze exkluze	17
1.4 Reakce exkludovaných	19
1.5 Exkluze a teorie společnosti	23
1.6 Co blokuje řešení	28
1.7 Shrnutí první části	30
2 EXKLUZE JAKO METODOLOGICKÝ PROBLÉM	32
2.1 Různé formy konstrukcionismu	34
2.2 Konstrukcionismus a bezdomovectví.....	43
2.3 Sociální konstrukce – ale koho?	47
2.4 Shrnutí druhé části	52
SUMMARY	54
LITERATURA	55

p Edmí uVa

Publikace Jana Kellera *Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická* vznikla jako jeden z výstupů projektu *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080*, proto několik následujících řádků bude věnováno samotné prezentaci projektu.

Projekt *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080*. (<http://fss.osu.cz/>) je tříletý projekt realizovaný na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě v době od 1. června 2011 do 31. května 2014 (tj. 36 měsíců) a spolufinancovaný Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky. Projekt vznikl v rámci výzvy č. 20 Operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost, Prioritní osy 2 – Terciární vzdělávání, výzkum a vývoj, Oblasti podpory 2.3 – Lidské zdroje ve výzkumu a vývoji. (<http://www.msmt.cz/file/17231>) Cíl výzvy č. 20 (r. 2010) spočíval v podpoře vytváření kvalitních týmů výzkumu a vývoje s důrazem na internacionalizaci a multidisciplinaritu a umožňoval zapojení klíčových vědeckých pracovníků ze zahraničí jako prostředek posílení a rozvoje odbornosti týmů. Jednalo se o trvale aktuální úkol zkvalitnění personálního zabezpečení vědy a výzkumu včetně zlepšení odborné přípravy špičkových výzkumných pracovníků s vysokým výzkumným potenciálem a manažerskými zkušenostmi, tj. o úkol korespondující cílům *Národní politiky VaVaI na léta 2009 – 2015 a Národního programu výzkumu*.

Projekt VEDTYM – *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080* měl za cíl zúročit dosavadní zkušenost vědecko-výzkumné činnosti stávajícího tzv. „seniorského“ týmu pracovníků FSS OU, přispět jejímu posílení (mimo jiné přizváním významného zahraničního experta s bohatou zkušeností s řízením mezinárodních výzkumných týmů), rozšířit stávající „seniorský“ tým o nové pracovníky z řad mladých vědeckých pracovníků a studentů Ph.D. studia (tj. o „juniorský“ tým) a následně udržet nově nabytou kvalitu špičkového expertního týmu v oblasti problematiky sociálních dopadů procesů modernizace, nových sociálních rizik (respektive sociální exkluze) v budoucích publikačních a projektových počinech pracovníků fakulty.

Fakulta sociálních studií OU využila svých bohatých mezinárodních zkušeností získaných aktivní účastí v ERIS – Evropském výzkumném

institutu sociální práce OU (European Research Institute of Social Work) a zkušeností souvisejících s řešením řady projektů domácích grantových agentur (především GA ČR). Významnou úlohu v určení a specifikaci výzkumu projektu VEDTYM na oblasti sociální exkluze (rozvíjející *Hlavní směry vývoje vědy a výzkumu na FSS OU na období 2011–2014*) hráli prof. PhDr. Jan Keller, CSc., přední český sociolog, doc. PaedDr. Oldřich Chytil, Ph.D., děkan FSS OU, a doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., odborná garantka projektu v letech 2011 – 2012.

Publikace J. Kellera *Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická* je věnována teoretické reflexi problému exkluze a v tomto smyslu ji lze chápat jako teoretický rámec rozpracovávání problematiky exkluze ve třech následujících publikacích, které byly vypracovány členy řešitelského týmu:

- BAUM, D. H., VONDROUŠOVÁ, K., TICHÁ, I. 2014. *Charakteristika sociálně prostorové segregace ve srovnání dvou měst (Halle – Ostrava)*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. 74 s. ISBN 978-80-7464-491-7.;
- GOJOVÁ, A., GOJOVÁ, V., ŠPILÁČKOVÁ, M. (Eds.). 2014. *O způsobech zvládání chudoby z perspektivy rodin – podněty pro sociální práci*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. 136 s. ISBN 978-80-7464-492-4.;
- SÝKOROVÁ, D., NYTRA, G., TICHÁ, I. 2014. *Bydlení v kontextu chudoby a stáří*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. 70 s. ISBN 978-80-7464-493-1.

Publikace J. Kellera *Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická* je rozdělena do dvou částí. V první části se autor zabývá problémem exkluze (včetně jejich příčin) jako sociálního jevu období přechodu od společnosti průmyslové k postindustriální. Problematika sociálního vyloučení je analyzována v kontextu teorií společnosti a teorií sociální struktury. Keller dává klasifikaci různých typů exkluze, reflektuje fáze sociální exkluze. Ve druhé části je autorova pozornost zaměřena na vybrané metodologické aspekty procesu sociální exkluze a na jeho uchopení z hlediska několika typů sociálního konstruktivismu. Tyto různé typy umožňují originální pohled na sociální realitu, ale také sebou nesou četná rizika, jimiž je přístup sociálního konstrukcionismu zatížen.

Jelena Petrucijová

odborná garantka projektu v letech 2013–2014

Úvod

Problematika sociálního vyloučení či sociální exkluze je záležitostí, která může posloužit nejen ke zkoumání problémů společnosti při přechodu od fáze průmyslové k postindustriální, ale také k ilustraci aktuálních otázek společenských věd při přechodu od pozitivismu a strukturalismu k přístupům interpretativním a konstruktivistickým.

Náš rozbor má proto dvě části. V té první se budeme věnovat exkluzi z hlediska stavu a vývojových tendencí současné společnosti. Povšimneme si, kdy se tento pojem vynořil a v jakém kontextu začal být používán. Poté se zaměříme na hledání příčin sociálního vyloučení. Následně budeme věnovat pozornost vnitřní strukturaci tohoto jevu, tedy různým typům a fázím sociální exkluze. V tomto kontextu se zaměříme na pestrou paletu reakcí samotných exkludovaných. V poněkud abstraktnější rovině probereme problematiku sociálního vyloučení z hlediska teorií společnosti. A konečně přdestřeme některé problémy, které jsou spjaty s hledáním cest k řešení tohoto naléhavého sociálního problému.

Budeme přitom vycházet výhradně z francouzské odborné literatury. Není tomu tak jen z důvodů praktických, které velí nalézt způsob, jak se orientovat v literatuře, která je dnes už tak rozsáhlá, že je jen obtížně přehlednutelná. Jde i o důvody meritorní. Není náhodné, že termín sociální exkluze byl a je spojován právě s francouzskou sociologií. Odpovídá to duchu francouzské sociologie, která již od dob Durkheimových klade velký důraz na sociální integritu v rovině makrosociální a na existenci sociálního pouta v rovině mezilidských vztahů. Sociální exkluze ohrožuje stejnou měrou obojí.

Ve druhé části se zaměříme na metodologické aspekty zmíněné problematiky. Využijeme fenoménu sociální exkluze a jejího krajního projevu – bezdomovectví – k tomu, abychom analyzovali možnosti sociálního konstrukcionismu a upozornili na rizika, která v sobě tento přístup k sociální realitě skrývá. Rozlišíme v této souvislosti několik typů sociálního konstruktivismu a upozorníme na možnosti, jež tento přístup ke zkoumání reality skýtá, ale také na omezení, která jsou do jeho různých odnoží v různé míře zabudována a která mohou zatížit a deformovat náš pohled nejen na sociální exkluzi, ale na sociální realitu obecně.

1 ExkluzE jako sociální problém

Termín sociální exkluze začal být používán za zcela konkrétních okolností a šíření tohoto jevu úzce souvisí s přechodem od společnosti průmyslové ke společnosti postindustriální. Zatímco ta první vyvinula způsoby, jak udržovat a posilovat sociální integritu, ta druhá je přímo z logiky svého rozvoje nucena čelit mocným odstředivým tendencím, které činí z ohrožení sociální integrity jednu z nejzávažnějších výzev.

1.1 Pojmenování nového jevu

První zmínky o sociální exkluzi nalzáme ve francouzské odborné literatuře v polovině šedesátých let 20. století.

Jules Klanfer (1965), badatel zabývající se postavením znevýhodněných skupin, hovoří o exkluzi jako o údělu těch, kdo jako jediní netěží z výhod hospodářského růstu. Podobně ekonom a vysoký státní úředník Pierre Massé (1969) užívá termín exkluze proto, aby upozornil na skutečnost, že na samém okraji blahobytné společnosti přežívají lidé, kteří se neúčastní rozdělování plodů ekonomického pokroku. Jejich existence je považována za pozůstatek minulosti a nepředpokládá se, že by do budoucna početně narůstali. Naopak, pevně se věří, že tento problém bude již poměrně brzy vyřešen.

Od poloviny šedesátých let až do poloviny let sedmdesátých je tento termín používán pro označení individuálního životního neúspěchu, který nápadně kontrastuje s rostoucím blahobytem zbytku společnosti. Výrazu se používá pouze ojediněle a výhradně jen jako synonyma bídy a marginality.

Až do poloviny sedmdesátých let 20. století platila exkluze (tehdy se jí říkalo také inadaptace, což je termín z oblasti medikosociální a administrativní) jen za okrajový sociální problém. Předpokládalo se, že lidé ohrožení sociálním vyloučením budou postupně vpraveni do fungující společnosti, tak jak se ustavila během třiceti úspěšných poválečných let.

I když jev je již pojmenován, zachází se s ním velice volně. Spolu s jinými výrazy je používán pro označení životního neúspěchu. Není v té době součástí hlubší teoretické reflexe, není zkoumán ve vazbě na konkrétní procesy, které ve společnosti a v její ekonomice probíhají, není provedena typologie exkluze, nejsou zkoumány její fáze, ani způsoby, jimiž na sociální vyloučení různé skupiny lidí reagují.

Bezradnost spojenou v této době s jevem sociální exkluze dobře vyjadřuje ve své práci ekonom François Perroux (1972). O lidech „vyloučených ze systému“ mluví v protikladu k těm, kdo na systému participují. „Vyloučení“ nemají nic společného s dělníky, jsou to jednotlivci, kterým je odepřeno i oficiálně uznávané životní minimum. Kategorie třídy, se kterou pracuje marxismus, nedokáže tuto neorganizovanou masu chudých lidí a jejich smutný osud přímo uprostřed bohaté společnosti adekvátně analyzovat.

Pionýrskou, i když poněkud spornou roli sehrála při genezi konceptu sociální exkluze práce jiného vysokého státního úředníka René Lenoira (1974). Dodnes je brána jako první monografie explicitně pojednávající o sociálním vyloučení. Kniha ovšem nemá teoretické ambice a samotný výraz exkluze je v ní užit více méně náhodně a pouze na čtyřech místech, vždy ve významu „nedostatek adaptace“.¹

Příznačné je, že kniha vyšla rok po prvním ropném šoku, který otrásl vzestupnou dráhou poválečného vývoje a poprvé zpochybnil z jiných než ekologických pozic tehdy převládající představy o možnostech nekonečného materiálního vzestupu.

Kniha pojednává o lidech, kteří nejsou schopni adaptovat se na podmínky normální společnosti, a proto žijí v chudobě. Mezi exkludované Lenoir řadí fyzicky a mentálně handicapované a kromě nich také dva druhy tzv. sociálně neadaptovaných: osoby asociální (delikventy, prostitutky, žebráky, alkoholiky) a osoby minoritní (příslušníky rasových a etnických menšin). Lenoir se prakticky nezmiňuje o nezaměstnaných, což je pochopitelné vzhledem k jejich nízkému počtu ve Francii prvé poloviny sedmdesátých let. I přesto odhaduje celkový počet sociálně vyloučených ve své zemi na pět milionů osob.

¹ René Lenoir sám navrhol původně název „Jiná Francie“. Výraz „exkluze“ se do názvu dostal díky nakladateli, který ho považoval za atraktivnější.

Lenoirův přístup k fenoménu sociálního vyloučení je poněkud nejasný. Hovoří o tom, že se jedná o jev determinovaný makrosociálními mechanismy, jeho příčiny hledá však v takových specifických faktorech, jako je příliš překotná urbanizace, přemíra násilí v televizi aj. Jako vůbec první z autorů konstatuje, že si nikdo nemůže být před hrozbou exkluze jistý, tento rys ovšem spojuje s křehkostí rodiny, s šířením drog a rostoucím počtem narkomanů apod. Jak vidno, proplétá se u něho pohled na exkluzi jako na makrosociální problém s pojetím exkluze coby projevu individuální sociální patologie.²

Lenoir používá výraz exkluze střídavě ve smyslu nízké adaptability, marginality a asociálnosti. Tento zmatek se projevuje i v jeho definici, kdy exkluzi chápe jako „jednoduché konstatování, že v průmyslové a urbanizované společnosti konce 20. století existují osoby, které v důsledku slabin fyzických či mentálních, v důsledku svého chování či v důsledku absence vzdělání nejsou schopny naplnit své potřeby a buď vyžadují stálou péči, anebo představují nebezpečí pro druhé, či jsou segregovány, ať již svou vlastní vinou, anebo vinou kolektivity“ (Lenoir, 1974: 130).

Koncem sedmdesátých let podrobila přístup René Lenoira tvrdé kritice historička a socioložka Jeanine Verdès-Leroux. V jejích textech se poprvé výrazněji ozývá požadavek zasadit rozbor sociálního vyloučení do širšího kontextu ekonomických a sociálních proměn společnosti.

V následném kratším textu (Verdès-Leroux, 1978a) autorka vytýká Lenoirovi, že libovolně smíchává nejrůznější sociální kategorie a navíc je všechny v té či oné míře kriminalizuje. Koncept „vyloučení“ tak slouží, konstatuje ironicky autorka, k vyloučení otázky po původu exkluze.

V závěru své knihy věnované problematice sociální práce tatáž autorka konstatuje, že Lenoir podává pouze výčet nejrůznějších kategorií lidí, kteří mají problémy. Zcela absentuje analýza ekonomických příčin jejich problémů. Lenoir pouze apeluje na ostatní, aby na tyto lidi nezapomínali. Jeho návrhy na řešení kloužou po povrchu: požaduje například upravit úřední hodiny více pro jejich potřeby, zlepšit jazykovou přípravu cizinců, otevřít jim srdce a být k nim přívětiví.

² „Žádná rodina“, konstatuje Lenoir, „jakkoliv buržoazní a s jakkoliv silnou náboženskou či laickou morální tradicí, si nemůže namlouvat, že žádná z jejich dětí nemůže jednoho dne utéci z domova, začít brát drogy, stát se mladistvým delikventem, anebo se jinak vzburřit“ (Lenoir, 1974: 36).

Sama autorka spatřuje příčinu exkluze v dualizaci dělnické práce. Méně kvalifikovaní a s nižším vzděláním mají nízké příjmy a jen minimální sociální zajištění. To u nich vede k degradaci pohledu na sebe sama. Tento postoj v nich podporují i sociální pracovníci, kteří je vedou - po vzoru církve - k tomu, aby uznali svoji vinu za vzniklou situaci. Sociální práce tak přispívá k rozštěpení vrstvy dělníků a k poklesu jejich solidarity s nejméně úspěšnými. To zpětně posiluje pozici vrstev ve společnosti dominantních.

Vcelku však byl v sedmdesátých letech 20. století termín exkluze ve francouzské sociologii odmítán. Silný vliv v ní tehdy mělo marxistické pojetí tříd, přičemž výklad pomocí „exkluze“ nehovořil o třídním konfliktu, ale spíše o těch, kteří - podobně jako u Marxe lumpenproletariát - nejsou kapitálu dobří ani k vykořisťování.

Od sklonku sedmdesátých let narůstá ovšem zájem o sociální problémy, a to zejména v souvislosti s masovým nárůstem nezaměstnanosti, v jehož důsledku chudoba přestává být okrajovou záležitostí. Mluví se však o překérním (ve smyslu: nejistém, křehkém) zaměstnání, nikoliv o exkluzi. V polovině osmdesátých let je namísto „exkluze“ preferován termín „nová chudoba“.

Výraz „exkluze“ se ve francouzské sociologii a příbuzných disciplínách pevně uchytil teprve koncem osmdesátých let a plně ovládl pole v letech devadesátých. Tehdy se užíval už v dnešním významu. Právě od počátku devadesátých let se o sociální exkluzi začíná mluvit v souvislosti s neúspěchem řady veřejných politik.

Důraz je kladen na to, že sociální vyloučení znamená více než jen chudobu. Má prvky, které překračují obyčejnou nerovnost. Jedná se o nerovnost natolik dalekosáhlou, že to dotčeným přináší problém s jejich vlastní identitou. Jde o nerovnost, která zasahuje a narušuje kontakty se zbytkem společnosti a je natolik intenzivní, že sociálně vyloučení nejsou schopni hájit kolektivně své zájmy.

Na exkluzi se začalo pohlížet jako na jev univerzálního významu, což dobře dokumentuje text Michela Autèse (2000) vymezující exkluzi ve třech obecných rovinách, konkrétně z hlediska antropologie, ekonomie a sociální práce.

Antropologie zkoumá funkce exkludování, tedy praktik, které jsou přítomny v každém druhu společnosti. Příkladem jsou analýzy René

Girarda, jenž zkoumá rituály obětování. Instrukce obětního beránka slouží jako způsob, jak upevňovat vnitřní kohezi skupiny obětováním těch, kdo jsou označeni za špatné, škodlivé, za nositele zla. V této kategorii často figurují cizinci, anebo ti, kdo se jakýmkoliv způsobem odlišují. Proti této formě exkluze lze bojovat rozbíjením stereotypů.

Ekonomický pohled na exkluzi je ve vyhraněné podobě patrný v ideologii neoliberalismu. Podle ní je konkurenční boj ze své povahy tvrdý, bývají v něm mrtví a ranění, což je bráno za přirozené. Problém exkluze má být podle tohoto pohledu opět řešen tržními způsoby. Léčba trhem se ovšem pohybuje v uzavřeném kruhu: rozšiřování trhu a tržní logika produkují exkluzi a nerovnost. Aby se vyřešila extrémní nerovnost produkovaná tržní logikou, požaduje se více tržní logiky, méně zásahů, méně regulací, což celý problém jen dále zhoršuje.

Sociální práce pohlíží na sociální vyloučení prizmatem série drobných individuálních příhod. Neštěstí se přihodilo lidem, kteří měli prostě smůlu. Je třeba pro ně něco udělat. Každý případ je jiný, každá osobní historie je odlišná, nelze zobecňovat a tvrdit něco zásadnějšího o exkluzi jako celku.

1.2 P í iny exkluze

Již v průběhu sedmdesátých let 20. století dochází ke spojení problematiky sociálního vyloučení s tématem prekarizace. Tehdy se ještě nejednalo o prekarizaci práce, neboť úbytek pracovních příležitostí ještě nepropukl v plné šíři, ale o znejistění, které začalo postihovat sociálně slabé rodiny v období postupně se zvyšující společenské nejistoty. Svědectví podává práce socioložky rodiny Agnès Pitrou (1978). Zabývá se rodinami s finančními problémy a v této souvislosti věnuje pozornost vedle problémů zdravotních a nízké kvality rodinného soužití také potížím s bydlením.

Koncem osmdesátých let se sociální vyloučení stává předmětem masivního zájmu francouzské odborné literatury a také politika začíná reagovat s cílem tomu procesu čelit. Není to náhodné, v průběhu osmdesátých let došlo k výrazným změnám v ekonomice i v sociální oblasti.

Nyní již výrazně stoupá nejen míra nezaměstnanosti, ale také rozsah neplnohodnotné (prekérní) práce. Stále vyšší podíl ekonomicky aktivních se ocitá vně standardního pracovního poměru a na něho navázaných pojistných systémů. Vzestup podílu neplnohodnotných pracovních smluv na jedné straně znejistil část dříve spolehlivě integrovaných, na druhé straně to umožnilo zhruba polovině dlouhodobě nezaměstnaných získat načas alespoň nějakou práci, kterou ovšem nejednou opět brzy ztráceli. Namísto dlouhodobě nezaměstnaných se tak šíří kategorie opakovaně nezaměstnaných.

V souvislosti s tím jsou právě od konce osmdesátých let při analýze mechanismů a příčin sociální exkluze poprvé zmiňovány motivy, jež byly až dosud opomíjeny.

Hlavní pozornost je věnována masové nezaměstnanosti a prekaritě, tedy nejisté práci a neplnohodnotnému zaměstnaneckému poměru, který pracovníka dostatečně nepojišťuje.

Vynořuje se kategorie zranitelných jako střední pozice mezi spolehlivou integrací a úplnou exkluzí. Souvisí to právě s šířením neplnohodnotných forem práce.

Chudoba začíná být vnímána jako přechodný stav. Polovina chudých domácností v příštím roce již chudá není, do chudoby spadnou zase domácnosti jiné, což má opět vazbu na řešení nezaměstnanosti skrze neplnohodnotné pracovní smlouvy.

Vznikají první studie o kumulaci handicapů, kdy nezaměstnanost je statisticky nejviditelnější částí problémů, k níž se brzy připojují problémy další, mezi nimi na předním místě problém s bydlením.

Na rozdíl od sedmdesátých let, o deset let později již proti sobě nestojí naprostá většina spolehlivě integrovaných a pouze nepatrné, jasně odlišitelné ostrůvky chudoby. Šíří se stavy, které nejsou jednoznačně tím ani oním. Právě v této souvislosti se hovoří o zranitelnosti (vulnerabilitě).³

³ Ještě počátkem 80. let 20. století se Henri Mendras (1980) domníval, že skupinky chudých a vyloučených se uzavírají a jasně ohraničují od zbytku společnosti. V té době však již byly nastoupeny jiné trendy a hranice mezi sociálně vyloučenými a zbytkem společnosti se stávaly porézními.

V souvislosti se všemi těmito změnami je přehodnocován termín adaptability. O nízké adaptabilitě se už nemluví jako o neschopnosti jednotlivců s různými deficity přizpůsobit se stavu, jemuž se ostatní více či méně uspokojivě přizpůsobili, nýbrž jako o neschopnosti jinak zcela neproblémových lidí adaptovat se na rychle se měnící podmínky a poměry.

Jednou z prvních prací, která se zabývá strukturními příčinami exkluze, je obsáhlá studie Françoise Dubeta (1987) pojednávající o mladých lidech žijících na předměstích velkých měst. Autor zkoumá především reakce mladých lidí na sociální vyloučení, pozornost však věnuje také jeho příčinám. Za hlavní považuje nezaměstnanost, která z nich činí závislé osoby, jež jsou věčně bez peněz, a vyvolává v nich pocit hanby. Protože nemají peníze, nemají možnost opustit čtvrt, ve které zabíjejí čas, jehož mají přebytek. Už to, že se v dané čtvrti narodili, znamená, že spějí k vyloučení. Příslušnost ke čtvrti stigmatizuje a v druhých vyvolává podezření, že se něčím provinili.

Koncem osmdesátých let vzniká několik prací, které zkoumají sociální vyloučení v širších souvislostech. Příkladem může být práce, jejíž autor Serge Milano (1988) konstatuje, že ve Francii nepřibývá chudých lidí v absolutních počtech, výrazně se však prohlubuje chudoba těch, kdo do této kategorie patří. Autor vítá zavedení opatření na pomoc nejchudším (RMI), upozorňuje však, že toto opatření se mine účinkem, pokud nepovede k trvalému začlenění obětí exkluze do společnosti.⁴

Počátkem devadesátých let koncept „exkluze“ zcela ovládl pole. Počet lidí bez práce ve Francii tehdy překročil tři miliony. Zároveň se začíná projevovat neúspěch řady veřejných politik, které jí měly čelit. Jak mezi jinými ukázal Simon Wuhl, tento neúspěch byl dán především úzkou vazbou mezi exkluzí a nedostatkem placené a oceňované práce (Wuhl, 1991, 1992).

V této době je již zřejmé, že exkluze je ve skutečnosti produkována nikoliv kdesi na okraji, nýbrž přímo z centra společnosti, a to především

⁴ Roku 1988 byl ve Francii zaveden základní příjem pro ty, kdo jsou vyloučením ohroženi - Revenu minimum d'insertion (RMI).

Analýzy situace těch, kdo byli zapojeni do tohoto programu, které byly součástí procesu evaluace, umožnily zachytit proces přechodu od nejisté, prekérní práce k exkluzi, tedy kumulaci nejrůznějších znevýhodnění a slábnutí sociálního pouta.

na úrovni firem. Právě firemní opatření spouštějí mechanismy vedoucí k vyčlenění či odpojení od společnosti (desaffiliation).

Proto není náhoda, že v krátké době vychází řada prací, které již svým názvem připomínají, že exkluze je společností doslova produkována, vyráběna.⁵

Další analytický krok ve sledování vazeb mezi stavem trhu práce a šířící se exkluzí provedl Serge Paugam (2000). Analyticky rozlišil dva významy prekarity.

V prvním z nich se prekarita týká kvality zaměstnaneckého kontraktu a označuje nedostatek ochrany, absenci pojištění, které bylo dříve s pracovní smlouvou automaticky spjato. Jak uvidíme dále, tomuto významu prekarity se věnuje ve svých pracích Robert Castel.

Ve druhém významu se prekarita týká kvality vykonávané práce. Zde znamená ztrátu sebedůvěry a pocit neúčinnosti, který se odvíjí od nízkého statusu vykonávané práce. V tomto významu hovořil o prekaritě Pierre Bourdieu.

Paugam sleduje vliv neplnohodnotné práce na rodinu, na trvalost manželství, na vztahy mezi rodiči a dětmi i na vztahy se vzdálenějšími příbuznými.

Širší souvislosti uzavírajícího se bludného kruhu exkluze vystihují ve své studii úpadku sociálně slabé čtvrti města Montbéliard Stéphane Baud a Michel Pialoux (2003). V mnoha citlivých čtvrtích funguje tento začarovaný kruh: strukturní nezaměstnanost mladých, rozpad rodin, projevy vandalismu a násilí, stále častější zásahy policie, útěk ze čtvrti těch, kteří na to mají prostředky, pauperizace těch zbylých, koncentrace rodin imigrantů v jistých částech čtvrti, přetíženost sociálních pracovníků a úpadek institucí, které se měly starat o mladé lidi, vznik nebezpečných míst, kde je soustředěno obchodování s drogami, které provozují mladí nezaměstnaní, formování band mladistvých ovládajících své teritorium, stále častější střety s policií, narůstající agresivita mladých vůči ostatním obyvatelům čtvrti, posílení policie, jež je mladými vnímáno jako policejní útlak, eskalace destrukce, která stále častěji přechází do stadia kolektivní

⁵ V jediném roce 1997 vyšly hned tři knihy, které na tuto skutečnost upozorňují. Jean Maisondieu nazval svoji knihu *Továrna na vyloučené*, Michel-Louis Rouquette vydal knihu s názvem *Exkluze, fabrika a motory* a kniha Héléne Thomasové nese název *Produkce vyloučených*.

sebedestrukce (degradace vybavení čtvrti: škol, tělocvičen, kulturních zařízení). Právce a extrémní pravice využívá problémů těchto čtvrtí, které média nazývají oblastmi, kde neplatí právo) ke svým politickým cílům, množí se volání po represii na úkor prevence (Baud, Pialoux, 2003: 19).

Zmíněná studie obsahuje též vyčerpávající výčet faktorů, které k rozvoji sociální exkluze vedly. Patří mezi ně kromě masové nezaměstnanosti a prekarizace práce též zeslabení mechanismů kolektivní ochrany práce, zhroucení dělnické politické reprezentace, destabilizace rodin z nižších sociálních vrstev, chátrání čtvrtí obydlených touto populací a šíření etnorasové rezidenční segregace.

Jedním slovem: jedná se o důsledky rozkladu sociální kategorie dělníků.

Již od počátku osmdesátých let se přitom upozorňuje na to, že celý mechanismus exkluze se uzavírá do bezvýhodného, bludného kruhu.

Ti, kdo nemají co nabídnout na trhu práce, se ocitají z hlediska vzdělání a zdravotního stavu v situaci, která jim znemožňuje zapojit se do trhu práce (Jean-Daniel Reynaud, Yves Grafmeyer, 1981).⁶

Exkluze má výrazně generační charakter. V devadesátých letech se pro mladé lidi s nízkým vzděláním uzavřela možnost získat plnohodnotný pracovní poměr. Oživení ekonomiky na přelomu století pro ně sice znamenalo práci, velice často se však týkalo jen jejich neplnohodnotných forem. Brzy následovala frustrace z toho, že mladé lidi nečeká žádná profesní stabilizace. Permanentně dočasná situace, ve které se mladí ocitají, z nich vytváří novou „nebezpečnou třídu“ třídu lidí bez budoucnosti (tamtéž: 26).⁷

⁶ O dvacet let později autoři zdůrazňují úlohu bytové otázky v bludném kruhu exkluze: „V důsledku nezaměstnanosti čin plnohodnotné práce dochází ke ztrátě bydlení, což znemožňuje získat nové zaměstnání a udržet se na trhu práce“ (Bihl, Pfefferkorn, 1999: 205).

⁷ Výraz „nebezpečná třída“ je převzat z vlivné práce historika Louise Chevaliera (1958), který připomněl zcela běžné ztotožňování dělníků s kriminálními živly v buržoazní Paříži první poloviny 19. století.

Do širšího historického kontextu zasadil proces exkluze opět Serge Paugam (2005). Rozlišil tři formy chudoby charakteristické pro tři typy společnosti.⁸

Ve společnosti agrární existovala chudoba integrovaná. Chudými zde byli téměř všichni, proto tento stav ze společnosti nevyklučoval, tvořil spíše běžnou normu.

Pro podmínky kulminující průmyslové společnosti byla příznačná chudoba marginální. Chudých zde bylo jen málo a žili na okrajích, netvořili centrální problém. Byli stigmatizováni, zároveň se však věřilo, že postupem času bude problém bídy a chudoby vyřešen. Tak tomu bylo v třiceti letech následujících po druhé světové válce.

Příchod postindustriální společnosti nejenže nevyřešil problém chudoby, naopak ho začal znovu prohlubovat. Paugam zde hovoří o chudobě diskvalifikující a není obtížné si uvědomit, že se jedná o sociální exkluzi. Tato forma neodkazuje zdaleka jen na stabilní stav bídy, ale spíše na proces, který se může dotknout těch částí populace, jež byly až dosud perfektně integrovány na trh práce. Týká se osob konfrontovaných se stále tíživější prekaritou jak co se týče příjmů, podmínek bydlení a zdraví, tak účasti na sociálním životě. Její součástí jsou nové formy prostorové diskvalifikace. Krize městského sociálního přediava tak doprovází krizi trhu práce a přispívá ke zvyšování ekonomických a sociálních nerovností.⁹

Většina z těch, kdo této formě chudoby propadají, dříve chudá nebyla. Nyní zažívají zároveň absenci ochrany i absenci uznání ze strany druhých. Ohrožených lidí je tolik, že to podkopává sociální řád a celou společnost se šíří strach z deklasování.

⁸ Serge Paugam se historickými aspekty sociální exkluze zabýval dlouhodobě. Již v předmluvě ke knize z roku 1996 konstatuje, že dnešní exkluze je v něčem podobna pauperismu 19. století. Tehdy však bylo příčinou připoutání lidí k vysilující a špatně placené práci, dnes naopak vyřazení nejméně kvalifikovaných z trhu práce, jejich přebytečnost.

⁹ Paugam v této souvislosti konstatuje, že lidem s nejistým příjmem nechtějí banky půjčovat a majitelé bytů jim odírají podnájem, a to dokonce i v sociálních bytech.

1.3 Typy a fáze exkluze

Jedna z hlavních výtek, jež bývá vznášena vůči pojmu exkluze, spočívá v tom, že pod něj bývá řazeno nepřehledné množství velice odlišných situací. Z exkluze se stal jakýsi pojem pro všechno, přičemž často nebývá příliš zřejmé, co vlastně mají všechny tyto různorodé případy společného.¹⁰

Více světla může do věci vnést snaha rozlišit různé typy exkluze a rozložit proces sociálního vyloučení do dílčích a konkrétnějších fází.

Především je zřejmé, že je něco zcela jiného, týká-li se proces sociálního vyloučení jednotlivců, které postihuje izolovaně, anebo celých početných skupin obyvatel. Můžeme v této rovině hovořit o exkluzi individuální a exkluzi skupinové. Reakce postižených jsou v těchto dvou případech výrazně odlišné, stejně tak jako dynamika jejího průběhu.

Obou případů se však týká rozlišení, které provedl Robert Castel (1991) a které vyjadřuje koexistenci dvou rozměrů exkluze. Kromě poruch v rovině zaměstnání (ztráta práce či její prekarizace) dochází také k poruchám ve vztazích ke druhým.

Ve zmíněné práci Castel rozlišuje integraci, zranitelnost a desafilaci. K ideální integraci dochází tehdy, když mají lidé jednak stabilní práci, jednak mohou spoléhat na solidní vztahovou podporu ze strany druhých. Zranitelnost může znamenat buď nejistou práci, anebo křehké vztahy ke druhým, či dokonce obojí současně. Nejhorší formu desafilace představuje absence práce a navíc ještě sociální izolace.

Castel zdůrazňuje, že dobré skóre na ose vztahové může do jisté míry kompenzovat špatné skóre na ose vztahu k práci a naopak.

¹⁰ Narazíme dokonce na úvahy, podle kterých je jistým typem exkluze i prostorové vyčleňování bohatých a úspěšných v rámci chráněných čtvrtí. Takový pohled považujeme za zavádějící stejně jako nazývání těchto čtvrtí ghety. Za velice specifický typ exkluze můžeme považovat to, co Pierre Bourdieu a Patrick Champagne nazývají „vnitřním vyloučením“. Hovoří v tomto smyslu o studentech, kteří byli vypuzeni z ambicióznějšího studijního oboru do méně náročného. Jedná se o jakousi vynucenou integraci do méně hodnotného prostředí. Něco podobného se může přihodit, konstatují autoři, také nezaměstnaným, příslušníkům etnických minorit, bezdomovcům či lidem všelijak handicapovaným (Bourdieu, 1993).

Ekonomická dimenze není sice zdaleka zanedbatelná, není však ani zcela determinující.

Castelovo rozlišení využívá Pierre Bourdieu (1993) v obsáhlé práci pojednávající o nejrůznějších formách nespravedlnosti a lidské bídy. Jeho typologie situací, ve kterých se ocitají příjemci RMI, postihuje zároveň možné fáze postupu exkluze. Prvním typem je situace, kdy sociální vazby jsou ještě docela uspokojivé, avšak práce se stává nejistou a příjem nepravidelným. Druhý typ představují lidé, kteří se ocitli dlouhodobě bez práce, přetrvávají u nich však víceméně uspokojivé sociální vazby. A konečně třetí typ představuje dovršený případ exkluze, kdy dotyčný se ocitá bez práce i bez sociálních vazeb.¹¹

Ve stejné době, kdy Robert Castel rozlišil dvě osy exkluze, které jsou podstatné pro stanovení její typologie, vypracoval Serge Paugam (1991) jednu z prvních analýz rozličných fází exkluze. Rozlišil je podle stupně sociální problematičnosti, podle míry sociální diskvalifikace a podle vztahu k sociálním službám ze strany těch, kdo jsou exkluzí ohroženi.

I když Paugam zdůrazňuje, že v pravém slova smyslu se nejedná o fáze sociální exkluze, neboť nejde o tři následné stavy, jimiž by oběti exkluze postupně procházely, vyjadřuje jeho schéma logiku, která je stěží zpochybnitelná. Sestává ze tří situací: fragilita, závislost, roztržka.¹²

Fragilita se odvíjí od problému získat či udržet si trvalou práci. Začínají se projevovat první problémy s bydlením. Dotčení se z této situace snaží dostat vlastními silami, nejednou odmítají pomoc sociálních pracovníků. Žijí z vlastního příjmu, zejména ti mladší souhlasí alespoň s nárazovou asistencí.

Závislost nastupuje tam, kde se prohlubují potíže se zaměstnáním spojené obvykle s nižším výdělkem. Jde o lidi, kteří mají za sebou neúspěšné

¹¹ O dvou rozměrech exkluze hovoří také Jérôme Ballet (2001). Ten však není inspirován Castelem, nýbrž Sergem Paugamem. Samotná chudoba ještě nemusí sociálně vylučovat. O sociální exkluzi lze hovořit jen tam, kde spolu se ztrátou práce dochází i k přerušení sociálního pouta. Toto přerušení může zasáhnout rodinnou sociabilitu, podpůrné vztahy rodiny, či účast na asociálním životě.

¹² Podle Michela Autèse (2000) je stejná logika obsažena také v typologiích, které si vytvářejí příslušné úřady a sami sociální pracovníci. Dělí klienty na ty, kteří měli drobný problém, ale sami se s tím vypořádají. Dále na ty, kdo se bez pomoci z problémů nedostanou. A konečně na ty, kdo ani nabídnutou pomoc nijak nevyužijí.

hledání práce a sérii marných rekvalifikací. Často se jim přitom zhoršil zdravotní stav. Přijímají pomoc sociálních pracovníků. Zřekli se části autonomie a žijí v jakémsi mezisvětě: nepatří ani mezi integrované, ani mezi exkludované. Podíl sociálních dávek na jejich celkových příjmech se výrazně zvyšuje, využívají pomoci sociální asistence.

Roztržka znamená, že končí naděje v to, že asistence může pomoci. Dochází ke kumulaci handicapů: tito lidé jsou již trvale vně trhu práce, mají zdravotní problémy, přicházejí o bydlení, ztrácejí kontakty s rodinou. Nemají ani příjem z práce, ani pravidelný příjem z dávek. Stávají se jen objektem nárazové krizové intervence.

Paugamovo schéma vyjadřuje tři kvalitativně odlišné situace, jimiž lze projít v rámci procesu sociální exkluze. Jak autor sám upozorňuje, nejedná se o následné fáze, jimiž by procházely všechny oběti sociálního vyloučení. Některým se podaří krizi ve stadiu fragility překonat a opět se integrovat do společnosti. Integrovat zpět se lze i ze situace označované jako závislost. A naopak, do stadia roztržky je možno se propadnout, aniž by daný člověk absolvoval obě stadia předchozí.

Kromě toho je nutno připomenout, že Paugamovo schéma se týká výhradně případů individuální exkluze. Pro mechanismus exkluze skupinové je nepoužitelné.

Navíc je průběh exkluze závislý nejen na tom, jedná-li se o jednotlivce, či zasáhne-li početnou skupinu. Důležité je také to, jedná-li se o lidi, kteří stojí na počátku pracovní kariéry, anebo mají za sebou již desítky odpracovaných let. Dále hraje roli fáze rodinného života, výše kvalifikace, míra participace v neformálních sociálních sítích a další faktory.

Tyto faktory určují nejen průběh exkluze a míru její závažnosti, ale také způsoby, jimiž dotčení na hrozbu sociálního vyloučení reagují.

1.4 Reakce exkludovaných

Ať již považujeme Paugamovo schéma (fragilita, závislost, roztržka) za popis jednotlivých fází exkluze, či jen za vystižení tří typických stavů různé míry závažnosti, v nichž se mohou lidé v procesu sociálního vyloučení v jakémkoliv pořadí ocitnout, faktem zůstává, že zmíněný popis má svoji vnitřní logiku. Zdá se, že odpovídá i zkušenostem sociálních

pracovníků s různými typy jejich klientů. Jak jsme předeslali, schéma je použitelné pouze na případy individuální, nikoliv skupinové exkluze.

Za první práci zabývající se reakcí těch, kdo jsou ohroženi vyloučením jako celá velká skupina, lze považovat již zmíněnou studii Françoise Dubeta (1987) pojednávající o mladých nezaměstnaných, kteří žijí či spíše přezívají na předměstích velkých měst.

Reakcí mladých z předměstí na exkluzi je neustálá oscilace mezi pocitem bezmocnosti (nevytvářejí však subkulturu úniku z reality) a návaly hněvu a delikvence (nevytvářejí však organizovanou delikventní subkulturu). Mnozí z nich se snažili získat práci, byli však opakovaně neúspěšní. Začali se řídit heslem, že než znova neuspět, raději se už o nic nepokoušet. Mají pocit, že jsou definitivně ze hry, a vlastně už ani nemají chuť hrát. Protože jsou bez peněz, nemohou opustit čtvrt a v jejím rámci nemohou kvalitně trávit volný čas, jehož mají přebytek. Příslušnost ke čtvrti stigmatizuje a vyvolává podezření, že se něčím provinili.

Tito lidé nevěří, že je možno změnit společnost, a nevěří ani tomu, že by jim v jejich nedobré situaci mohl někdo pomoci. Přitom vyznávají hodnoty středních vrstev, jejichž součástí je získat dobře placenou práci, mít kvalitní nové auto a zařídit si své vlastní bydlení.¹³

Vědomí nemožnosti dosáhnout v životě těchto cílů u nich vede ke střídavým vlnám naprosté letargie a nepravidelným výbuchům agresivity. Tyto výbuchy jsou zcela spontánní, nemají jasný cíl a jsou vším jiným než pokusem o změnu své vlastní situace, či dokonce o nějakou změnu společenských poměrů.

¹³ Také další autoři zdůrazňují, že oběti sociální exkluze si podržují hodnoty středních vrstev. Cyprien Avenel (2005) konstatuje, že u obyvatel sociálně slabých čtvrtí existuje výrazné napětí mezi podmínkami života a individuálními aspiracemi. Nejedná se o žádnou „kulturu chudoby“, ale o vztažení ke konzumní kultuře. Jde o lidi, kteří vězí nohama v ekonomické prekaritě, hlavu však mají v kulturním univerzu středních vrstev. Jejich životní styl i představy o sobě samých jsou utvářeny snahou o osobní autonomii, i když většinou nedisponují ekonomickými prostředky, které by jim něco takového umožňovaly.

Podobně charakterizuje hodnotový žebříček obětí sociálního vyloučení Robert Castel (2007). Ve své práci reaguje na masové nepokoje na předměstích francouzských měst z roku 2005. Píše o mladých lidech, kteří mají zaručena základní práva, nemají však šanci získat hodnotnou práci. Nežijí tedy ani zcela vně, ale ani tak docela uvnitř společnosti. Sdílejí hodnoty majoritní populace, ale chybějí jim prostředky k jejich naplnění.

V již zmíněné práci pojednávající o různé míře sociálního vyloučení, do něhož se může člověk propadnout, se zabývá Serge Paugam (1991) poměrně podrobně rovněž otázkou reakcí postižených.

Základní osnova je jednoduchá a našli bychom ji i u jiných autorů.¹⁴

Počáteční kontakt s hrozbou exkluze (fragilita) je zpravidla doprovázen přesvědčením, že dotyčný zvládne situaci vlastními silami. U lidí ve středním a starším věku převládá snaha využít nabytých životních zkušeností a pomoci si sám, ti mladší jsou po jistou dobu přesvědčeni, že se jedná jen o přechodné komplikace při vstupu do samostatného života.

V situaci závislosti je podle Paugama v zásadě možná trojí reakce, a tentokrát již lze hovořit o následných fázích. V jejich průběhu klient postupně ztrácí motivaci k práci, stává se stále závislejší na sociálních službách a vypracovává si ospravedlnění této závislosti.

Ve fázi „odkládané asistence“ ještě doufají v rychlé zlepšení své situace a mají strach z trvalé závislosti. Přejít do stadia „asistence ustavené“ znamená, že si různými způsoby racionalizují svoji závislost, zůstávají však otevřeni spolupráci se sociálními pracovníky. Třetí fáze „asistence vyžadovaná“ už znamená jen minimální motivaci k práci a o to větší požadavky vůči institucím sociální pomoci.

Krajní stadium, které Paugam nazývá roztržkou, se vyznačuje tím, že oběti exkluze nemají ani příjem z práce, ani nepobírají sociální dávky. Žijí z charity, potravinových balíčků, nárazové práce načerno, drobných krádeží a žebroty. Protože nemají stálý příjem, nemohou si trvale udržet vyhovující bydlení.

Také toto stadium má svoji lehčí a závažnější podobu. Jako „marginalitu zažehnanou“ označuje Paugam situaci, kdy dotyčné osoby mají ještě určitou vůli sociálně a profesně se integrovat. Často deklarují, že chtějí začít nový život, jejich situace je však taková, že není pravděpodobné, že

¹⁴ Například Gaulejac a Léonetti (1994) dospívají ke stejným závěrům při rozboru reakcí těch, kdo byli zapojeni do projektu RMI. Po počátečním stadiu rezistence, kdy sami chtějí aktivně řešit své problémy, se adaptují na roli asistovaného, aby nakonec zcela rezignovali, popřípadě hledali způsoby úniku z bezútěšné reality.

se jim to podaří. Ve stadiu „marginality organizované“ už vůli ke změně ztratili, adaptují se na život na samém okraji společnosti.¹⁵

Ve zmíněné práci Paugam rovněž popisuje strategie kompenzace nízkého sociálního statusu a způsoby, s jejichž pomocí se dotčené osoby snaží udržet sociální distinkci, tedy v podstatě ukázat, že jiní jsou na tom ještě hůře. Nízký status z hlediska pracovní úspěšnosti vyvažují poukazem na to, že v jiných oblastech (např. péče o děti) své povinnosti plní. Jindy sahají k dávno používané koncepci „zasloužilých chudých“ a distancují se od těch, kdo pomoc nepotřebují a zneužívají ji. Jako strategie sociální distinkce uvádí Paugam snahu sociálně vyloučených vyhýbat se kontaktům s druhými a se svým okolím, dále desolidarizaci s těmi, o nichž postižení soudí, že jsou na tom hůře než oni, a konečně snahu přenést stigmatizaci na druhé, tedy opět na ty, kdo jsou na tom ještě hůře.

Ukazuje se, že špatná sociální situace v případě exkludovaných nevede ke vzniku vědomí společného postavení a společných zájmů jako tomu bylo u průmyslových dělníků, nýbrž dále rozkládá kategorii sociálně vyloučených a znemožňuje rozvoj solidarity mezi nimi. Šance na mobilizaci za změnu sociálních poměrů ve svůj prospěch jsou u exkludovaných z těchto důvodů prakticky nulové.

Chování těch, kdo jsou postižení sociální exkluzí, v zásadě reprodukuje vzorce chování rozšířené v celé společnosti. Jak konstatuje Éric Maurin (2004), není to tak, že by město bylo rozděleno na minoritu exkludovaných a na ty dobře integrované. Segregují se všichni: dál od těch pod sebou, blíže k těm nad sebou. Všichni chtějí být mezi svými a vyhnout se těm, kdo jsou na tom hůře. Jde o tichou válku o teritorium. Každý se snaží odejít k těm s lepším statusem a lepšími vyhlídkami do budoucna. Dělníci utíkají od nezaměstnaných imigrantů, zaměstnanci s vysokými příjmy od středních vrstev, vzdělanější profese od řadových zaměstnanců. Jak integrovat ty dolní, táže se Maurin, jestliže se chce každý odlišit od těch, kdo jsou pod ním?

¹⁵ Není bez zajímavosti, že sedmičlenná typologie, kterou zde Paugam črtá, je poměrně skeptická k možnostem sociální práce. Pouze v prostřední fázi (ustavená asistence) je klient ochoten spolupracovat se sociálním pracovníkem a aktivně se podílet na plnění zadaných úkolů. V předchozích třech fázích mají klienti odpor vůči takové spolupráci a považují ji za dehonostující. V posledních třech fázích naopak čest ustupuje stranou, klienti se dožadují pomoci, aniž by byli ochotni něco pro ni sami udělat.

1.5 Exkluze a teorie společnosti

V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století byla francouzská sociologie pod silným vlivem marxismu a jeho teorie tříd. Z tohoto pohledu byl ovšem proces exkluze obtížně uchopitelný, neboť sociálně vyloučení stojí stranou procesu vykořisťování, který je ústředním motivem marxistické koncepce třídního antagonismu.

V průběhu osmdesátých let byl už marxismus ve Francii z velké míry opuštěn, nevznikla však žádná nová teorie, která by objasňovala povahu sociální exkluze a její dopady pro společnost jako celek.

Teprve v první polovině devadesátých let se rodí pokusy toto narušení či prolomení sociální integrity teoreticky uchopit.¹⁶

Alain Touraine (1992) přichází s velmi ambiciózním stanoviskem, když představuje sociální exkluzi jako naprostou změnu v uspořádání společnosti. Postindustriální společnost přináší „překlopení osy“ sociální struktury. Namísto vertikální opozice (vládnoucí/ovládání), která byla charakteristická pro společnost průmyslovou, nastupuje opozice horizontální (ti, kdo jsou uvnitř versus ti, kdo jsou vně).

Toto doslovné pojetí sociálně vyloučených jako někoho, kdo se nalézá vně společnosti, vyvolalo vzápětí ostrou kritiku. Ani ti, kdo jsou na tom nejhůře, nežijí přece tak docela vně společnosti. Jinými slovy: v současných podmínkách je nemyslitelná naprostá exkluze. Jedná se vždy jen o stav relativní vzhledem k těm, kdo jsou začlenění úplněji a spolehlivěji.

Na druhé straně Tourainovo pojetí zastírá poměry uvnitř dnešní společnosti a zkresluje její povahu. Vytváří představu, že jádro společnosti je dobře integrované v kontrastu k těm, kdo z ní jsou vyloučení. Dává tak středním vrstvám iluzi, že jsou na jedné lodi s těmi horními. Tím zakrývá a zneviditelnuje zhoršování postavení středních vrstev.

Autorem výrazně odlišného pojetí sociální exkluze je Robert Castel. V polemickém textu kritizuje Touraina především za dvě věci, které pak jsou často diskutovány i jinými autory (Castel, 1995a).

¹⁶ První pokusy o teoretické uchopení problematiky sociální exkluze shrnuje ve svých pracích Martine Xiberass (1994, 1996).

Castel vytýká Tourainovi, že chápe exkluzi jako stav, nezkoumá její dynamiku a neříká, jaké mechanismy k ní vedou, a nakolik ti, kdo zůstávají v jádru společnosti, nesou vinu za to, že jiní jsou vytlačováni na její okraj. Zároveň upozorňuje na problematičnost samotného termínu. Exkluze neznamená, že lidé jsou umístěni mimo společnost, že by byli zbaveni všech práv a zcela od ní odděleni. Tak tomu bývalo v některých případech v minulosti, dnešní situace sociálně potřebných s tím není srovnatelná. Dnes při exkluzi nejde o oficiální diskriminaci, nýbrž o proces sociální destabilizace, degradace pracovních vztahů, o rostoucí křehkost sociability. Castel soudí, že tento termín může mít i dnes smysl. Je však zavádějící označovat jím každou situaci sociální nerovnováhy. Navíc platí, že jestliže se někdo soustředí na „boj proti exkluzi“, zakrývá tím neschopnost intervenovat proti jejím příčinám.

V tomtéž roce analyzuje Castel (1995b) v rozsáhlé práci o proměnách sociální otázky řadu bodů, které jsou z hlediska problematiky exkluze zcela klíčové.

Razí zde termín „negativní individualita“, který obsahuje vymezení exkluze jako pouhého negativu lidí dobře integrovaných či lidí na vzestupu. Jde o osoby definované pouze nedostatkem: nedostatkem uznání, nedostatkem bezpečí, nedostatkem majetku a nedostatkem stabilních pout. Ze svobody znají jen nedostatek vazeb a z autonomie absenci podpory ze strany druhých.¹⁷

Sociologickým přepisem negativní individuality je Castelův termín „dekonverze“. Dekonverze se týká „nadpočetných lidí“, tedy těch, kteří nemají žádné místo v sociální struktuře, v dosavadní organizaci práce a v systému distribuce uznávaných pozic. K dekonverzi dochází tehdy, je-li deregulována (zvýšena) mobilita, ale zároveň přetrvává strnulost struktur, v nichž se lze uplatnit. Řada lidí se pak dostává do absurdní situace: musejí pracovat v nových poměrech, ale nejsou schopni se v nich uživit. Stávají se obětí nedostatku takových míst v sociální struktuře, s nimiž je spojena sociální užitečnost a veřejné uznání. Dnes sem patří

¹⁷ Později přestal Castel tento výraz používat, protože usoudil, že může mít pejorativní vyznění. Namísto toho rozlišuje individua z přebytku („individu par excès“) a individua z nedostatku („individu par défaut“). Ti první jsou příslušníci středních vrstev, mají pocit nezávislosti na druhých a nejednou bývají ponořeni sami do sebe v míře až narcistní. Ti druzí aspirují na individualitu, nemají k tomu však potřebné zdroje (Castel, 2009).

stárnoucí lidé kolem padesáti let, mladí hledající své první zaměstnání a bloudící mezi stážemi, dlouhodobě nezaměstnaní. Stávají se z nich přebyteční lidé.¹⁸

Koncept „negativní individuality“ a „dekonverze“ umožňuje Castelovi podat mimo jiné též kritický nástin postavení sociální práce. Možnosti sociální práce jsou v nastalé situaci výrazně omezeny. Od politiky integrace se přechází k politice pouhé inserce. Zatímco cílem politiky integrace bylo zajistit všem přístup k veřejným službám a ke vzdělání, redukovat sociální nerovnosti a lépe rozdělit šance, rozvíjet mechanismy kolektivní ochrany a konsolidovat pozici námezdních, obsahem inserce jsou specifické strategie zaměřené jen na nejohroženější část populace a na sociálně nejvíce zdevastovaná místa (obyvatelstvo citlivých čtvrtí, žáci s nejhorsím prospěchem, špatně socializované rodiny, nezaměstnatelní mladí, dlouhodobě nezaměstnaní apod.). Politika inserce je vynucena globalizací trhu, úsilím o kompetitivitu za každou cenu, triumfem podnikatelské ideologie. V případě inserce už nejde o redukci nerovností, ale o ústup logice trhu při zachování kontroly nad nejextrémnějšími důsledky liberalismu. Na víc už stát nemá.

Politika inserce se snaží přiblížit úroveň těchto skupin těm, kdo jsou dostatečně integrováni. Co když jsou ale tyto populace v dnešní situaci neintegrovatelné, klade otázku Castel. Co když jednotlivci a celé skupiny, kterým se pomáhá, nejsou schopni přizpůsobit se dynamice námezdní společnosti?

Již ve stati pojednávající o pastečích, jež jsou ukryty v konceptu exkluze, upozorňuje Castel (1995a) na podstatné problémy spjaté s používáním tohoto pojmu. Svoji kritiku zopakoval a rozšířil v textu nazvaném Jak seřadit exkluzi (Castel, 2000).

¹⁸ Zhruba ve stejné době používají podobný termín s neméně varovným podtónem Jacques Donzelot a Philippe Estèbe (1994). Hovoří zde o „normálních zbytečných“ (les normaux inutiles).

Jak konstatuje spolu s mnoha dalšími autory, především se jedná o pojem, který zažil od počátku devadesátých let 20. století obrovskou inflaci, takže se za ním skrývají nejrůznější obsahy.¹⁹

Navíc je tento termín používán pro označení výsledného stavu, nikoliv toho, co k němu vedlo. Člověk se exkludovaným zpravidla nerodí, stává se jím. Jedná se vesměs o lidi, o kterých se kolem roku 1984 začal používat termín „nová chudoba“. Jde o chudobu, která je degradací ve vztahu k předchozí situaci, protože tito lidé nebyli vždy chudí.

Castel zde opakuje, že odkaz na exkluzi často funguje jako past. To je případ Alaina Touraina, který mluví o lidech, kteří jsou uvnitř, a o těch, kteří jsou vně společnosti. Neříká přitom, v jakém smyslu ti, kdo jsou „in“, produkují ty, kteří jsou „out“.²⁰

Zásadní námitka Castela proti termínu exkluze spočívá ovšem v tom, že dnešní situace sociálně potřebných není srovnatelná s exkluzí, tak jak fungovala v minulosti. Tehdy docházelo k odstranění celých komunit (vypuzení židů, či Morisků, zabíjení kacířů, či posedlých, v krajním případě až genocida). Jindy byly pro ně budovány oddělené prostory (azyly, vězení, ghetta, leproséria). Dotyční byli zbaveni určitých práv (židé nesměli vykonávat jisté profese, podobně černoši v USA).²¹

Dnes lze hovořit o exkluzi jen v metafoře, neboť nevykazuje žádný ze tří prvků klasické exkluze. Sociálně vyloučeným nehrozí fyzická likvidace,

¹⁹ Tuto výhradu později opakuje a konkretizuje Julien Damon (2008). Jde o pojem natolik mlhavý, že je často nemožné zjistit, čeho se vlastně týká. Jsou pod něj řazeni dlouhodobě nezaměstnaní, příjemci RMI, handicapovaní, nelegální přistěhovalci, bezdomovci. Týká se zcela odlišných problémů a zcela nesourodých skupin. Za takto široce chápanou exkluzí se neskrývá nic víc než úžas nad existencí bídy a kolektivní znepokojení hrozbou nezaměstnanosti.

²⁰ Počátkem osmdesátých let, připomíná Castel, socialistické vlády opěvovaly kompetitivitu a líčily firmy jako jediný zdroj bohatství a zaměstnání. Paralelně s tím byl rozvíjen slovník exkluze. Jako kdyby soucit s exkludovanými zakrýval politiku akceptující hegemonii ekonomických zákonů a diktát finančního kapitálu. Je lacinější starat se o exkludované, než provádět prevenci, aby tito lidé ze společnosti nevypadli. Péče o exkludované si vyžaduje jen technická opatření, zatímco předejít exkluzi by vyžadovalo opatření politická.

²¹ Historické sondy Roberta Castela byly umožněny tím, že francouzští historici věnovali pozornost exkluzi dříve než sociologové. Namátkou uvedme práci významného medievisty Jacquese Le Goffa s názvem *Marginální a exkludovaní v dějinách* (1979), či stejnojmennou práci Bernarda Vincenta z téhož roku.

vypuzení do vybraných prostor je méně pravděpodobné a týká se jen tzv. nežádoucích osob, takže jen přidělení zvláštního statusu jisté kategorii obyvatel hrozí nejvíce, může se to však obrátit v pozitivní diskriminaci.

Ve své další významné práci přechází Robert Castel od kritiky pojmu ke kritice poměrů, kterou se tento pojem snaží vyjádřit (Castel, 2009).²²

Konstatuje výrazný protimluv naší doby: na jedné straně akutní nedostatek práce, na straně druhé oslava pracovního výkonu jako zdroje úspěchu a uznání. Všichni mají pracovat, k dispozici je však stále méně plnohodnotné práce.

Ještě v sedmdesátých letech byly neplnohodnotné formy práce vydávány za pouhá nouzová opatření, jež s určitostí pominou, jakmile přejdou hospodářské těžkosti. Od té doby se staly „normální“ součástí organizace práce. Prekarita už není brána jako něco provizorního, jako exces, ale jako legitimní nástroj řešení ekonomických problémů.

Výsledek: lidé mají pracovat, i když jim práce, kterou mají šanci získat, není schopna zajistit důstojný život. Stále více je práce nejisté a špatně odměňované. Pokud ji mají lidé vůbec brát, musejí být sociální dávky ještě nižší, aby se jim pracovat vyplatilo. Čím budou sociální dávky nižší, tím horší práci budou lidé donuceni brát. To je cesta ke společnosti plně pracovní aktivity propagovaná zeměmi OECD.

Castel poukazuje i na další rozpor. Do poloviny sedmdesátých let sociální práce pomáhala začleňovat marginální osoby do integrovaného celku. Jak je však integrovat dnes, jestliže celek je stále více dezintegrovaný?

Castel navrhuje, že lepší než používat výraz „vyloučení“ bude je označovat za poražené v bitvě za vyšší ekonomickou účinnost. Vítězi přitom rozhodně nejsou zaměstnanci, kteří v práci zatím ještě zůstávají. Také jejich situace se zhoršila. Vítězem je hlavně mezinárodní finanční kapitál.

Vždy, když se snaží prosadit seberegulační trh, sociální náklady bývají obrovské. Výmluvným příkladem je pauperismus počátku 19. století. A to tehdy přetrvávaly ještě solidní rurální základy a přežívala četná

²² Důkladná kritika pojmu sociální exkluze je obsažena například již v textu Vivianne Châtelové a Marc-Henry Souleta (2001). Ovšem také tyto autoři v závěru své studie konstatují, že s jakkoliv pronikavou kritikou pojmu ještě nemizí závažnost toho, co bylo zamýšleno tímto pojmem označit.

neformální pouta solidarity. Dnes by mělo vítězství čistého trhu následky nedozírné, varuje Robert Castel.

1.6 Co blokuje řešení

O sociální exkluzi v dnešním slova smyslu se začíná hovořit od konce osmdesátých let. A to nikoliv primárně v souvislosti s bídou, či bytovou otázkou, ale v důsledku toho, že se tehdy již viditelně nedostávalo plnohodnotné práce.

Castelův koncept dekonverze jakožto absence pracovních míst spojených s důstojností a sociálním uznáním je v tomto smyslu hodně výmluvný. Žijeme ve společnosti, ve které se sociální uznání pojí s plnohodnotnou, dobře odměňovanou a užitečnou prací. Přesně tak jako v dobách, kdy byl takové práce ještě dostatek.

Ve stejné době, kdy v důsledku dezindustrializace dochází k masové nezaměstnanosti a k prekarizaci práce ve velkém měřítku, dochází zároveň ke generalizaci tržních vztahů ve všech oblastech života společnosti a k exaltaci firmy a podnikatelských hodnot jako základní životní strategie. Řady zranitelných, či přímo exkludovaných osob se rozrůstají o ty, kteří při mizení plnohodnotné práce nedokáží vyhovět požadavkům plynoucím z generalizace tržních vztahů.²³

Řešení problému exkluze by tedy logicky předpokládalo dvojí: dát lidem plnohodnotnou práci v potřebném množství, anebo přestat spojovat uznání a úspěšnost s čistě tržní úspěšností.

V dnešních poměrech a při převládajících tendencích je zřejmé, že podobné naděje jsou iluzorní. Proto není nijak překvapivé, že různí autoři namísto nabídky řešení spíše jen komentují okolnosti, které přijatelnému a technicky proveditelnému řešení brání.

²³ Robert Castel upozorňuje na další paradox: Čím je společnost individuálnější, tím více ochrany ve skutečnosti individua potřebují, neboť nemají jiné opory (Castel, 2008: 115). Na jiném místě to říká ještě pregnantněji: Individuum není něco daného, je to sociální konstrukt. A sociální historie ukazuje, že konstrukce nezávislého moderního individua byla umožněna generalizací sociální ochrany (Castel, 2009: 269).

Zásadní komentář k těmto okolnostem podal již opět Robert Castel (1995b). Položil fundamentální otázku, do jaké míry je logika trhu vůbec slučitelná se sociální kohezí.

Logika trhu narušuje vazbu, kterou společnost zaměstnání ustavila mezi prací a sociální ochranou. Jediným řešením by bylo, podle Castela, tuto vazbu udržet a dělit se o práci, která zajišťuje ochranu a přináší sociální uznání.

Takové řešení však není možné bez určitých předpokladů: musel by být přiveden pod kontrolu proces delokalizace pracovních příležitostí, tedy jejich odchod do zemí s nižší cenou práce a s faktickou absencí pojištění, která je doprovodem nižší ceny práce. Pracovní síla by musela být dostatečně účinně a plynule převáděna ze zastaralých zaměstnání k novým. Prekarizace práce by nesměla pokročit natolik, že by nebylo možné dotčené lidi alespoň minimálně ochraňovat (Castel, 1995b: 713).

Je zřejmé, že při současných trendech je dodržení Castelových základních předpokladů pro existenci a udržitelnost sociální koheze fakticky nereálné.

Namísto toho se prosazují dvě zcela odlišné tendence. Na jednu z nich upozorňuje Pierre Rosanvallon (1995). Konstatuje, že od osmdesátých let se projevuje nesoulad mezi sociální politikou (zaměřuje se stále více jen na podporu sociálně vyloučených) a politikou fiskální (tato opatření jsou placena stále více jen středními vrstvami, které samy nemohou od státu čekat téměř nic). V tomto smyslu narušování sociální koheze poškozují ty, kdo zůstávají domněle v jádru společnosti.

Na druhou tendenci upozornil v téže době například Thierry Godefroy (1996). „Ve stejnou chvíli se prosazuje liberální ekonomická politika a represivnější trestní politika. Přejít od kultury státu blahobytu ke kultuře trhu klade důraz na individuální zodpovědnost, což je doprovázeno přitvrzením v oblasti trestní“ (Paugam, 1996: 453).

V tomto smyslu doplácí na narušování sociální koheze samotné její oběti.²⁴

Podle Michela Autèse (2000) je současná společnost uspořádána takovým způsobem, že při úvahách o řešení exkluze nutně narážíme na řadu dichotomií: buďto mít pro každého plnohodnotnou práci, anebo vytvořit společnost, kde práce nebude zaujímat centrální postavení. Buď mít silný a centralizovaný stát schopný lidi zabezpečit, anebo dát mnohem větší váhu regionům a lokalitám. Buď se zasadit o fungování dnešního systému sociálního zajištění, anebo vynalézat nové systémy zajištění na nějakém jiném základě.

Vůbec tedy není snadné nalézt systémové řešení problému exkluze. Tím spíše, že jeho příčinu, jak konstatuje Robert Castel, je třeba hledat v jádru systému, nikoliv na jeho okraji. Prvotní příčiny exkluze spočívají koneckonců v určitých rozhodnutích firem či finančního kapitálu (Castel 2009: 343). Řešením by tedy musel být preventivní boj proti exkluzi - boj proti deregulaci společnosti zaměstnání (tamtéž: 358).

Jisté je jen jedno. Pokud k takové prevenci nedojde, bude se sociální vyloučení dále šířit.

1.7 Shrnutí první části

V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století byly vyloučením ohroženy jen malé počty těch, kterým se nepodařilo sociálně vzestoupit. Naopak shora k nim mohli jednotlivci propadnout spíše jen ojediněle (skrže drogy, rozvod aj.). Sociální handicap je v této době považován za něco podobného jako handicap fyzický či mentální. Svět integrovaných

²⁴ Při popsáních trendech není ostatně výjimkou, že samotná opatření, přijímaná údajně ve prospěch sociálně vyloučených mohou větší užitek přinášet někomu jinému. Jeden z příkladů uvádí Noëlle Burgiova (2006) v práci příznačně nazvané Stroj na exkluzi. Ukazuje, jak může v praxi fungovat opatření k usnadnění přístupu exkludovaných na trh práce (tzv. RMA- Revenu minimum d'activité) Jde o to, že částka životního minima (433 eur) nesměřuje k nezaměstnanému, nýbrž k firmě jako státní subvence na jeho plat. Firma pak doplatí klientovi do výše minimálního platu (SMIC) či jeho poloviny, jedná-li se o poloviční úvazek. V tomto případě doplácí firma 32 eur. Za tuto částku získává zaměstnanec často na práce, které by jinak nikdo za ty peníze nedělal.

a neintegrováných je jednoznačně oddělen. Integrovaní jsou mnoha způsoby pojištěni, aby neklesli mezi exkludované (jejich pojištění se primárně odvíjí od plnohodnotného zaměstnání, pro ostatní je garantuje sociální stát).

V osmdesátých a devadesátých letech už se propadají do exkluze skrze nejistotu práce (a sekundárně skrze oslabené sociální pouto) celé části tzv. lidových vrstev, které měly v předchozích dekádách namířeno nahoru. Nejsou to už jednotlivci opomenutí pokrokem, ale oběti nových poměrů. Z velké části se jedná o lidi, kteří na tom byli předtím lépe. Naprostá většina sociálně vyloučených je práce schopná, ale ztratila ji.

Další šíření exkluze, nárůst jejího rozsahu a ohrožení stále vyšších vrstev tímto fenoménem je velice pravděpodobné. Vede k tomu souběh dvou faktorů: na jedné straně dochází k úbytku plnohodnotné práce, na straně druhé roste tlak na generalizaci tržních vztahů, tedy prosazuje se stále užší vazba mezi uchováním důstojných životních podmínek a zdatností prokázanou na trhu práce.

2 Exkluze jako metodologický problém

Jak bylo naznačeno úvodem, cílem této části je využít problematiky sociální exkluze, konkrétně její krajní formy – bezdomovectví – k analýze možností sociálního konstrukcionismu a upozornit na rizika, která v sobě tento přístup k výkladu sociální reality skrývá.²⁵

Sociální konstrukcionismus není celistvé a jednoznačně definované paradigma. Ve skutečnosti se jedná o bohatě rozrůzněný myšlenkový proud, který – jako jeden z mnoha jiných směrů – zdůrazňuje úlohu subjektů, tedy jednotlivců ve vzájemné interakci, při vytváření sociální reality. Stoupenci tohoto proudu sdílejí názor, že sociální vztahy a svět, který z nich sestává, jsou výsledkem lidských aktivit, přičemž klíčovou roli hrají aktivity interpretační, tedy výklad reality.²⁶

Takový přístup je pochopitelně zcela legitimní v tom, že odmítá považovat poznatky za jakési neutrální produkty, jež vznikají pouhým zrcadlením reality, kdy role poznávajícího subjektu je spíše pasivní. Oproti tomu je zdůrazněna aktivní role poznávajícího subjektu a přitom je upozorněno na úlohu mimovědních prvků, které ve velké míře spoluurčují průběh i výsledek poznávacího procesu.

Různě radikální stoupenci konstrukcionismu se však poměrně výrazně liší v názoru na to, nakolik a v jakém smyslu jsou také naopak naše

²⁵ Poměrně často se v odborné literatuře v souvislosti s konstruováním reality zaměňují termíny konstruktivismus a konstrukcionismus. Budeme hovořit o konstrukcionismu, jako o způsobech, kterými si lidé ve vzájemných interakcích vytvářejí a přetvářejí své představy o světě. Analýze těchto procesů se věnuje například fenomenologická sociologie a z ní vyrůstající teorie sociálního konstruování reality. Jde o termín, jemuž v angličtině odpovídá výraz „construe“ ve významu interpretovat, vykládat si, chápat. Termín konstruktivismus vyhradíme pro analýzy výstavby vědeckých teorií. V protikladu k pozitivismu konstruktivismus tvrdí, že vědecké poznání není obrazem reality, nýbrž produktem strategií samotných vědců. V angličtině tomu odpovídá termín „construct“ ve významu zkonstruovat, sestrotit.

²⁶ Konstruování reality se nemusí nutně omezovat na pouhou interpretaci, výklad reality. Zahrnuje v sobě také prvek jednání, a to zpravidla v součinnosti s druhými lidmi. Určující pro takové jednání je pochopitelně výklad, který se může v průběhu jednání měnit. Bylo by ovšem naivní pokládat tuto myšlenku za jakousi inovaci. Stěží bychom našli v dějinách sociologického myšlení jediného autora, který by se domníval, že lidé aktivně utvářejí realitu, aniž by si o ní dopředu cokoliv mysleli.

výklady a interpretační schémata podmíněny našim postavením ve společnosti.²⁷

Jako sociální konstrukce bývají prezentovány nejrůznější jevy, události a fakta. V sociologické literatuře najdeme pojednání o sociálním konstruování tak odlišných záležitostí, jako je třeba nacionalismus, panika a pocit ohrožení, způsob vědeckého poznávání, či působení zvuků a tradice. Mezi zvláště frekventovaná témata konstrukcionistů patří otázky genderové, či otázky nemocí, zvláště duševních chorob. Sociální konstrukcionismus je však používán také jako nástroj analýzy celé řady naléhavých sociálních problémů.

V souvislosti se zkoumáním procesu sociální exkluze se zaměříme pouze na tuto poslední oblast, tedy na názor, že také sociální problémy jsou v té či oné míře výsledkem konstrukcí, produktem určitého způsobu výkladu reality.

Sociální konstrukcionisty můžeme umístit na plynulé a jemně odstupňované škále podle radikálnosti jejich odpovědí na sérii otázek:

- Za prvé, jaký je vztah mezi našimi reprezentacemi, tedy těmi obrazy reality, které si vytváříme a sdílíme spolu s druhými, a realitou samotnou. Jedná se o klasickou filozofickou otázku, zda existuje svět mimo naše představy a nakolik je poznatelný.
- Za druhé, do jaké míry je naše vidění světa ovlivněno dobou, v níž žijeme, a kulturou, k níž náležíme. Existují nějaké hodnoty a normy univerzálně lidské, anebo si každá kultura a každá doba vytváří normy a hodnoty své vlastní?
- A konečně jde o otázku, do jaké míry jsou individuální výklady reality podmíněny nadindividuálními tlaky a jakou povahu tyto tlaky mají. Nakolik je tedy každý jednotlivec ve svém výkladu světa skutečně ničím nevázaný a zcela svobodný, a co naopak (a v jaké míře) tuto jeho svobodu omezuje.

²⁷ Jak upozorňuje kanadský analytický filozof Ian Hacking, sociální konstrukcionisté se liší také v názorech na to, jsou-li uměle konstruovány pouze některé sociálně relevantní jevy, nebo je konstrukcí celý sociální svět, který nás obklopuje (Hacking, 2006: 21). Domníváme se však, že tento rozdíl je vedlejší a méně podstatný než ty rozdíly v táboře sociálních konstrukcionistů, o kterých budeme dále pojednávat.

21 R zné formy konstrukcionismu

Vcelku plynulá škála odpovědí na shora uvedené otázky je umístěna mezi dvěma krajními pozicemi. První z obou polů nazveme realistickým konstrukcionismem, pól opačný pak konstrukcionismem postmoderním.²⁸

Realistický konstrukcionismus konstatuje, že každý jednatel či skupina lidí si vykládají okolní svět svým vlastním způsobem, při této tvorbě však mohou vycházet pouze z materiálu, který mají k dispozici. Tento materiál jim něco umožňuje, a v něčem je naopak omezuje. Látku k interpretaci světa dodávají lidem jejich životní zkušenosti. Ty je k určitým výkladům vedou, zatímco od jiných je odrazují. Objem a kvalita tohoto použitelného zkušenostního materiálu jsou více či méně zprostředkovaně ovlivněny pozicí člověka ve struktuře společnosti, příležitostmi a omezeními, které jsou s touto pozicí spojeny a které se promítají do jeho vidění světa.

Pro tento tábor bezesbytku platí slova francouzského sociologa Philippa Corcuffa: „Říci, že dům je konstruován, jednoduše znamená, že je výsledkem lidské práce a že zde nebyl odjakživa. Neznamená to, že neexistuje“ (Corcuff, 2011: 18).

V zásadě je tedy uznávána existence reality nezávislé na těch, kdo ji vykládají. Ve svých obrazech skutečnosti interpreti něco zvyrazňují, něco jiného naopak zakrývají, opomíjejí a potlačují. Takový výklad slouží jejich zájmům a může být využit k mocenskému ovládnutí jedné skupiny druhou, jedni mohou svůj výklad vnutit druhým jako závazný.²⁹

²⁸ Bylo by obtížné najít studii, jejíž autor by důsledně aplikoval všechny rysy toho, co zde nazýváme postmoderním konstrukcionismem. Tento termín je použit jako jakýsi ideální typ, jenž v sobě zahrnuje prvky, které nacházíme roztroušené v řadě prací tzv. postmoderních autorů. Zaměřujeme se především na jejich tendenci podceňovat význam sociálního postavení v jednání a myšlení individuů (např. Maffesoli, 1988), ztotožňovat simulaci reality se samotnou realitou (Baudrillard, 1981) a formulovat problém moci způsobem, který snadno může odvést pozornost od materiálních zájmů zcela konkrétních sociálních skupin (Foucault, 2000a, 2000b).

²⁹ Realistický konstrukcionismus má blízko ke koncepci ideologie jako poznání vedeného určitými mimovědními zájmy. Nepřipouští však existenci iluzorního, falešného či odcizeného vědomí, neboť to by předpokládalo, že některé výklady reality mohou být pravdivější než jiné. Konstrukcionismus jako takový nemá žádný nástroj, který by mu umožňoval různé interpretace reality poměřovat podle míry jejich pravdivosti.

Protože při porovnávání různých dob a kultur jsou ve hře hodnoty toho, kdo porovnává, je pohled na odlišné doby a cizí kultury vždy zkreslen tímto hodnotovým filtrem. Žádná kultura ani žádné historické období nemají klíč, který by jim umožnil pohlížet na ty jiné nezaujatě, či je dokonce klasifikovat podle nějakého pevného měřítka.

Realistický konstrukcionismus zároveň připouští, že svoboda jednotlivce konstruovat si svět, ve kterém spolu s druhými žije, může být omezena tím, že jedni mohou vnutit určitý výklad reality druhým a využít toho k jejich snadnějšímu ovládní.

I když se snad všichni sociální konstrukcionisté odvolávají na knihu Petera Bergera a Thomase Luckmanna s názvem Sociální konstrukce reality (1966), tato dnes již klasická práce odpovídá právě jen stanovisku, které jsme nazvali realistickým konstrukcionismem. Oba autoři sice zdůrazňují roli lidí v konstruování a rekonstruování světa, v němž žijí, uznávají ovšem existenci objektivní reality, která zde byla před naším narozením, bude zde po naší smrti a „nepřestane existovat, i kdybychom si to sebevíce přáli“ (Berger, Luckmann, 1999: 9).

Především však berou za dané, že každý jedinec se rodí a vyrůstá na určitém místě v rámci objektivně dané sociální struktury. Tato pozice v rámci existující stratifikace do značné míry předurčuje, jak budou jednotliví lidé a celé skupiny určité události a jevy vnímat a hodnotit. Děti z nižších vrstev například přejímají pohled svých rodičů, i když k němu mohou podle svého osobnostního založení zaujímat nejrůznější postoje - od spokojenosti po rezignaci, hořký vztek či vzpurné rebelantství (Berger, Luckmann, 1999: 131).³⁰

Na právě opačném konci škály nalezneme postoj, který můžeme označit jako konstrukcionismus postmoderní. Spolu s Vivien Burrovou tuto pozici vymezujeme jako „odmítnutí velkých vyprávění a nahrazení hledání pravdy oslavou mnohosti (stejně validních) perspektiv“ (Burr, 2003: 204).

³⁰ Tábor realistických konstrukcionistů výrazně posílil Pierre Bourdieu svou propracovanou koncepcí „strukturálního konstrukcionismu“. Uznává existenci objektivizovaných struktur nezávislých na vědomí a chtění aktérů. V rámci těchto „polí“ probíhá boj o distribuci zdrojů a o reprodukci či revizi existujících mocenských vztahů. Prvek konstrukcionismu má u Pierra Bourdieu podobu tzv. habitusu, tedy individuální životní zkušenosti, která určuje, jak budeme svět vnímat a jak budeme v rámci jednotlivých polí uvažovat a jednat (Bourdieu, 1972).

Tento postoj důsledně odhlíží od sociální reality ve smyslu jakkoliv zprostředkované společenské podmíněnosti těch, kdo svět různě čtou či vykládají. Oproti tomu zdůrazňuje jedinečnost každého subjektu, jeho naprostou autonomii a prakticky neomezenou kreativitu, s níž každý člověk interpretuje a vzápětí opět reinterpretuje svůj svět. Jakýkoliv výklad světa je přitom stejně libovolný a nezávazný jako každý jiný výklad, všechny jsou stejně efemérní, prchavé, žádný z nich nemá blíže k pravdě, ať již ji chápeme jakkoliv.

Pro postmoderní konstrukcionismus neexistuje jiná realita než naše představy vtělené do příslušných diskurzů. Je zbytečné hledat za nimi něco dalšího. I kdyby tam kdesi cosi přece jen bylo, neporozumíme tomu. Pokud máme dojem, že jsme cosi jako pravdu skutečně zahlédli, nemáme nejmenší právo nutit tento svůj dojem druhým.³¹

Při konstrukci takové podoby reality, která nám momentálně z nějakého důvodu vyhovuje, máme k dispozici prvky pocházející z různých dob a různých kultur. Můžeme je vcelku libovolně kombinovat a vkládat do svých vlastních konstrukcí, pokud se nám to zrovna hodí. Jakmile nás určitá kombinace omrzí, prostě ji nahradíme něčím jiným, momentálně pro nás zajímavějším.

Ve světě postmoderního konstrukcionismu neexistuje žádná moc ani mocenská nerovnost. Nemohou existovat, protože by nám ubíraly ze svobody konstruování. Vše je v tomto světě mocensky zcela neutrální, nic v něm není nutné a nic v něm není ani nemožné.

Do naprosté krajnosti je zde rozvinuta tendence, která spočívá v základech konstrukcionismu obecně a která je v rozumné míře přijatelná, ba neoddiskutovatelná pro všechny, kdo se zabývají lidským jednáním. Jde o názor, že klasifikace, které při výkladu světa používáme, „nejsou určeny tím, jak je svět uspořádán, jsou jen vhodným způsobem, jak svět reprezentovat“ (Hacking, 2006: 59).

Rozsáhlý a členitý prostor mezi realistickým a postmoderním křídlem konstrukcionismu je vyplněn názory autorů a koncepcemi, které postupně ztrácejí kontakt s realitou sociálně strukturované společnosti a s aktéry

³¹ Takové tvrzení může být potenciálně velice nebezpečné. Jak konstatuje britský literární kritik Terry Eagleton: „Popírat, že existuje nějaký významný rozdíl mezi diskurzem a realitou, mezi praktikováním genocidy a řečmi o genocidě, znamená mimo jiné racionalizovat ji“ (Eagleton, 1996: 18).

hájícími své osobní a skupinové zájmy, ale ještě nevkročily tak zcela do světa postmoderního, kde nikdo není ničím podmíněn a ve kterém má každý svobodu konstruovat si naprosto cokoliv prakticky z ničeho.

Při přemísťování ze světa reálného do světa čistě virtuálního hrají významnou roli prvky, které jsou v rámci svých disciplín (vědy o kultuře, filozofie jazyka, lingvistika aj.) nepochybně pravdivé, funkční a užitečné, jejich nekritické použití na výklad dění ve společnosti však vede ke krajně problematickým výsledkům.³²

Klíčový je při tomto přesunu či obratu důraz na ritualizaci našeho chování. Ten může být sám o sobě nesporně přínosný, neboť zaměřuje pozornost na mimoracionální prvky, které hrají v lidském jednání nezanedbatelnou roli. Do sociologických úvah se tento prvek dostává nejen z kulturologických studií, ale také skrze fenomenologickou sociologii, která sytí všechny větve konstrukcionismu.³³

Díky souběhu těchto vlivů je zdůrazňována závislost jednatelů člověka nikoliv na jeho pozici v sociální struktuře, nýbrž na vědění, jež sdílí spolu s druhými v důsledku používání společného jazyka a v důsledku socializace do téže kultury. V tomto kontextu je například zkoumáno, jaké typifikace považují lidé za přirozené a nezpochybnitelné, jaké praktiky provozují a jakým způsobem stanovují hranice mezi MY a ONI, tedy mezi těmi, kdo považují totéž vědění za dané, a těmi, kdo o něm pochybují.

³² Je tomu podobně jako v 19. století při snaze aplikovat na výklad povahy společnosti zjištění přírodních věd. Pod hlavičkou mechanicismu, energetismu, organicismu, biologismu aj. tak vznikaly karikatury obrazu společnosti. O sto let později vedlo k podobným deformacím použití poznatků z oblasti lingvistiky či studia kultury.

³³ Různé prvky fenomenologické sociologie stojí za celým spektrem konstrukcionismu. Realistický konstrukcionismus, který zde ilustrujeme koncepcí Bergera a Luckmanna, byl výrazně inspirován Alfrédem Schutzem. Jak konstatuje Stanislav Hubík: „v tomto smyslu je *Sociální konstrukce skutečnosti* uměřeným, systematickým přetlumočením Schutzových myšlenek, různě roztroušených v jeho studiích a rukopisech. Je to ale přetlumočení na pozadí toho nejlepšího, co zatím sociologie vědění přinesla“ (Hubík, 1999: 177). Opačný pól, který jsme nazvali konstrukcionismem postmoderním, využívá například Schutzova prvku osobní biografie jako styčného bodu, ve kterém je interpretace světa propojena se zkušeností s tímto světem. Tato zkušenost je fenomenologicky očištěna od jakéhokoliv kontaktu s problematikou sociální stratifikace či mocenské nerovnosti. Podobně kategorie My a ONI, které hrají důležitou roli ve středních polohách konstrukcionismu, tvoří jednu z hlavních os Schutzovy analýzy přirozeného postoje.

Přenášíme se tak krok za krokem do světa, který je vytvářen a udržován rituálně, v první řadě skrze rituály řečové. Důraz je kladen na to, že diskurzy, které ožívujeme (či které spíše ožívují nás), jsou poskládány jiným způsobem a řídí se jinou logikou, než jaká (možná) strukturuje vnější realitu. Tato realita je vnější nikoliv v tom smyslu, že by nás jakkoliv determinovala, ale naopak v tom, že je pro naše jednání v zásadě irelevantní. Systém, ve kterém se ocitáme, je právě díky ritualizovaným praktikám seberefereční: každý prvek v něm může být definován jen jinými prvky téhož systému, zcela arbitrárně stanovenými pravidly „hry“, ať již jazykové či jiné.

Rituální aspekt lidské činnosti je bezesporu nesmírně významný. Pokud z něj všakučíníme základní model pro vysvětlení fungování celé společnosti, má to závažné vedlejší důsledky. Vede to například k přesvědčení, že otázka iluzornosti či pravdivosti výkladu reality je víceméně irelevantní. U rituálů přece nemá smysl uvažovat o jejich pravdivosti. Ti, kdo v ně věří, je jednoduše provozují. Ti, kdo v ně nevěří, provozují zase rituály jiné, které nejsou o nic více a o nic méně hodnotné.

Odtud je pak již jen krok ke stanovisku postmoderního konstrukcionismu. Ten vylučuje otázku pravdivosti, či naopak iluzornosti našeho výkladu reality jako zcela bezpředmětnou. Protože kromě našich konstrukcí žádná další sociální realita neexistuje, nemůže se již z definice přihodit, že by jakákoliv konstrukce byla mimo realitu.

S přesunem pozornosti k ritualizovaným praktikám se mění také pojetí moci. Její existence nemusí být zcela popřena, je však zcela vyloučeno, aby vytvářela nějakou mocenskou nerovnost. V běžných mikrosituacích vzájemného setkávání má každý z účastníků stejnou možnost mobilizovat své vlastní zdroje (včetně těch mocenských) jako každý jiný účastník. Na makroúrovni vystupuje zase moc jako nadindividuální síla, která v podobě praktikovaného diskurzu prostupuje jako jakési záření každým jednotlivcem, aniž by byla jeho pevným atributem.

Takové koncepci moci odvozené z rituálních praktik zvláště dobře odpovídá Foucaultovu pojetí. Neexistuje v něm konkrétní držitel moci, moc je vždy roztroušená a zároveň všudypřítomná, její siločáry prostupují s různou intenzitou všemi účastníky. Představuje jakési neosobní a anonymní médium, je spíše praktikována než vlastněna, vstupuje do lidí a prochází jimi. Právě proto, že chápe moc jako něco, co podobně jako v archaických rituálech prostupuje celým společenstvím a ovládá i ty, kteří mocí vládnou, může

Foucault psát: „Tím by mělo být řečeno, že tyto vztahy sestupují hluboko do nitra společnosti, že se nenacházejí ve vztazích mezi státem a občany, či na hranici tříd a že se nespokojují s reprodukováním – na rovině individuí, těl, gest, chování – obecné formy zákona nebo vlády, ...“ (Foucault, 2000b: 62).³⁴

Postmoderní konstrukcionismus jde však ještě o krok dále. Zcela škrtná nejen mocenskou nerovnost, ale samotnou kategorii moci. Ani náznakem neuvažuje o schopnosti některých vnucovat své konstrukce druhým a profitovat z toho.³⁵

Berger s Luckmannem ještě uznávali, že platné výklady reality se ustavují ve vzájemném soupeření, kde o výsledku koneckonců rozhoduje ekonomická a politická síla jednotlivých stran: „Kdo má větší klacek, má větší šanci prosadit svou definici reality“ (Berger, Luckmann 1999: 109).

Obrat konstrukcionismu směrem k ritualizovanému jednání vede k důrazu na to, že každá doba a každá kultura má svoji „pravdu“, která je generována pravidly, podle nichž všichni příslušníci dané doby či kultury hrají. Otázka, zda z toho může někdo konkrétní mocensky těžit na úkor druhých, z tohoto pohledu zcela vypadává.³⁶

³⁴ Best a Kellner ve své podrobné analýze konceptu moci u Foucaulta konstatují, že tento filozof odmítá všechny moderní teorie, které pojednávají o držitelích moci a jejich zájmech, a ve svém pozdním stadiu, kdy se zabývá technikami sebeovládání, zcela abstrahuje od faktoru moci a dominance (Best, Kellner, 1991: 69).

³⁵ Ti konstrukcionisté, kteří o mocenské dimenzi sociálních konstrukcí odmítají uvažovat, sami sebe usvědčují z nepochopení teorie panství Maxe Webera. Weber zde ukazuje, jaký zásadní význam má právě určitý výklad světa pro reprodukci mocenské nerovnosti.

³⁶ Tento obrat k ignorování mocenských souvislostí je naprosto absurdní, uvážíme-li, že jeden z nejvýraznějších impulzů sociálního konstrukcionismu pochází od kritické psychologie, která nesouhlasila s tím, jak bylo poznatků pozitivistické psychologie využíváno k manipulaci s lidmi. Kritická psychologie ukazovala, jak se za koncepty, jako je „mentální nemoc“, „intelligence“, „agrese“, či „sexualita“ skrývají mocenské nerovnosti. To, co zde nazýváme postmoderním konstrukcionismem, slouží k opětnému zneviditelnění mocenských nerovností.

Zvláštní studii by opět vyžadovalo Foucaultovo pojetí moci. Tento francouzský filozof propojuje koncept diskurzu s rozměrem moci. Mocenskou dimenzi však zároveň odpojuje od otázek ekonomické reprodukce. Moc vidí roztroušenu všude ve společnosti a je přesvědčen, že kdokoli - včetně marginálních a těch nejbědnějších - ji může skrze vhodný diskurz účinně využívat. V tomto ohledu bohužel jen kopíruje iluze konce šedesátých a sedmdesátých let 20. století, o jejichž původu i dopadech podrobně referuje Jean-Pierre Le Goff (1998).

Postmoderní konstrukcionismus se pak již vůbec nestará o úlohu mocenských intervencí při ustavování pohledu na svět. Pravda je věc natolik nezajímavá, že by jistě nikomu nestálo za to, vnucovat ji druhým. Tolerujeme druhé a nepožadujeme po nich, aby se po pravdě pídili. Vždyť my to také neděláme.

Spolu s rostoucím nezájmem o otázky moci stoupá směrem od realistického konstrukcionismu k postmodernímu nezájem o okolnosti společenského postavení těch, kdo si svět různým způsobem vykládají.

Berger s Luckmannem ještě počítají s významem vlastní pozice ve společnosti pro charakter vytvářených sociálních konstrukcí. Existence sociální hierarchie je podle nich věc objektivní a výklady světa, které nepřerostou v akci, s existující nerovností nic nenadělají.

Spolu s tím, jak se konstrukcionismus obrací k ritualizovaným praktikám, stává se příslušnost k MY oproti ONI mnohem důležitější než jakákoliv hierarchie pozic v rámci skupiny či celé společnosti. Připouští se, že jakási sociální nerovnost v rámci celku může existovat, to však nehraje žádnou roli ani pro pocit vlastní identity, ani při utváření a udržování hranic vůči nečlenům.³⁷

Postmoderní konstrukcionismus nechce pak už o hierarchii vůbec nic vědět. Neexistuje žádná nerovnost, všude je jen nekonečná rozmanitost a nesouměřitelná různost.

Je známo, že absence analýzy v kategoriích moci a mocenské nerovnosti bývá charakteristická pro výklady, které slouží k legitimizaci existujících mocenských poměrů. V této souvislosti je nápadné, že k prudkému rozmachu konstrukcionismu dochází právě od osmdesátých let 20. století, tedy od doby, kdy začíná nabírat na intenzitě a masovosti proces sociální exkluze, kdy stagnují a upadají nová sociální hnutí, a kdy se ideologií hlavního proudu stává neoliberalismus. K rozkvětu konstrukcionistických přístupů dochází právě v době, kdy se na všech

³⁷ Sem můžeme situovat pozici amerického psychologa Kennetha Gergena, významného propagátora sociálního konstrukcionismu. Zdůrazňuje sice, že přístup ke světu výrazně závisí na sociálních vztazích, jichž jsme účastni, avšak tyto vztahy chápe v linii symbolického interakcionismu, nijak je nespojuje s podílem na moci, bohatství a prestiži. Význam našich konstrukcí podle něho spočívá v jejich sociální užitečnosti (Gergen, 2009: 9). Koncept užitečnosti nijak neproblematizuje, nezabývá se například tím, že to, co může být výhodné pro jedny, vůbec nemusí být užitečné pro druhé.

úrovních zvyšuje konkurenční boj a ekonomické tlaky poměrně direktivně určují, jaký prostor zbude pro ziskově nevyužitelné přidělování významů. Je třeba stát se profesionálním konstrukcionistou v postmoderním stadiu, aby si člověk mohl namloutvat, že otázka vítězů a poražených je v tomto ekonomickém boji záležitostí pouze vlastních představ každého ze zúčastněných.

Takový zdánlivě akademický přístup má ovšem zcela praktické dopady. „Jak by bylo možno ospravedlnit naše politické preference, jestliže neexistuje žádný způsob, jak zjistit, že určité skupiny lidí jsou skutečně utlačovány jinými, a jestliže nemůžeme dokonce ani prokázat, že lidé vůbec k nějakým skupinám patří? Představy o skupinách a nějakém útlaku se stávají jen jedním z mnoha možných způsobů konstruování reality“ (Burr, 2003: 81).

K vnitřním rozporům konstrukcionismu patří, že i přes důraz na ritualizovanost lidského jednání jeho stoupenci vyzvedávají aktivitu a kreativitu a v různé míře i autonomii jednajících subjektů.

Realistický konstrukcionismus ovšem uznává, že možnosti jednotlivce vykládat si svůj svět a svoboda jednat v něm jsou do jisté míry podmíněny právě umístěním v jeho struktuře. Cihly pro výstavbu světa jsou tvarovány osobní zkušeností, jejíž charakter je určen sociální příslušností daného člověka či celé skupiny.

S tím, jak roste důraz na význam ritualizovaných praktik, je sociální podmíněnost našeho jednání nahrazována podmíněností kulturní. Svoji aktivitu můžeme rozehrávat jen v rámci předávaných návyků, sdílených stereotypů a typifikací zakotvených v jazyce. To naši kreativitu sice výrazně omezuje, umožňuje nám to však vůbec se domluvit s druhými lidmi a společně s nimi jednat.

Při dalším postupu do džungle konstrukcionismu se z tohoto světa přísných a pro všechny stejně závazných (především řečových) rituálů náhle vynořuje široká pláň postmoderního konstruování. Na ní můžeme konstruovat bez jakýchkoliv omezení, ať již by byla sociální, či kulturní povahy. Najednou je zcela na libovůli každého, co a z čeho si postaví.

Všichni konstrukcionisté uznávají, že obraz reality, který si vytváříme, má obrovský zpětný vliv na naše jednání, směřuje ho a určuje jeho podobu. V případě realistického konstrukcionismu to znamená, že naše jednání je zprostředkovaně výrazem naší sociální podmíněnosti, jiné formy

konstrukcionismu více zdůrazňují podmíněnost kulturní. Postmoderní křídlo se přitom dostává do bludného kruhu – lidé jsou výtvořem svých vlastních produktů, které si vytvořili víceméně libovolně a prakticky z ničeho. Postmoderní konstruktivisté se příliš nezamýšlejí nad tím, že ze vzduchu lze konstruovat nejspíš tak leda vzdušné zámky.

Berger s Luckmannem ještě předpokládali, že konstruování reality je záležitost, která sice musí zajímat sociologii vědění, bylo by však zcela nesprávné, aby z této dílčí disciplíny expandovalo do celé vědy o společnosti. „Nic nám není více vzdáleno než domněnka, že úhel pohledu sociologie vědění by měl být nějakým způsobem vpašován do všech těchto rozborů. Vzhledem k legitimním cílům, jichž se tyto výzkumy snaží dosáhnout, bylo by to i nadbytečné“ (Berger, Luckmann, 1999: 182).

Vlna konstrukcionismu však tuto moudrou opatrnost ignorovala a přímo programově abstrahuje od širších souvislostí existence těch, kdo sdílejí tutéž symbolickou realitu. Od realistického konstrukcionismu, který uznává po vzoru sociologie vědění, že naše vědění je sociálně podmíněno, se přechází k postmodernímu konstrukcionismu, který na rozdíl od sociologie vědění neuznává žádnou mimovědní realitu, jež by vědění sociálně podmiňovala. Jako kdyby hlavní úlohou konstrukcionismu bylo převádět vše z reálného světa modernity do virtuálního světa postmoderny. Slouží jako převozník z reality do fikce přes rozsáhlé území nikoho.

Tento na prvý pohled radikální obrat ovšem ve skutečnosti slouží k posílení řádu, který pouze zdánlivě rozkládá. Konstrukcionismus v jeho postmoderním směřování tak můžeme považovat za zvláštní typ procesu exkluze. Je procesem postupného vylučování rozumu z úvah o sociální realitě. Rozum opouští příliš těsný domov modernity, aby po přesunu územím nikoho blaženě odpočíval v náruči postmoderního bezdomovectví.

Vskutku důsledný konstrukcionismus, který jde daleko za Bergera s Luckmannem, vyvolává více otázek, než kolik poskytuje odpovědí. Uvedme alespoň některé z nich: Je možno s pomocí nástrojů samotného konstrukcionismu odlišit jakési autonomní konstruování reality od pouhého přebírání stereotypů vytvářených médii, reklamou a politikou? Není náhodou jedním z těchto stereotypů dokonce i představa, že si lidé zcela svobodně a aktivně konstruují svoji vlastní

existenci? Nedošlo zároveň k tomu, že tento stereotyp vytvořený mimo oblast vědy a sloužící zcela pragmatickým cílům přebírá nereflexivně metodologie společenských věd a činí z něho zdánlivě věcné a seriózní paradigma?

Ve snaze podat odpověď na tyto otázky otestujeme sociální konstrukcionismus na fenoménu, jehož existenci je obtížné zpochybnit, a sice na krajní formě sociální exkluze, kterou je bezdomovectví.

2.2 Konstrukcionismus a bezdomovectví

Autoři etnografických studií o životě bezdomovců se shodují v tom, že pro tyto lidi žijící na samém okraji společnosti jsou typické dva typy rozpoložení, které se přes svou odlišnost střídají a někdy i prostupují. Jedním z nich je naprostá apatie, odvrácení od reality, kterou nenávidí, brutální destrukce zbytků své vlastní osobnosti, směřování k nebytí. Bezdomovec v tomto rozpoložení rezignuje na jakoukoliv snahu, je zcela bez naděje, „organizuje svou vlastní dezertifikaci“ (Declerck, 2001: 294).

Tento duševní stav se střídá s jiným, méně úzkostným. Bezdomovci sní o jiném světě a jiném životě, než je ten současný. Je to svět, ve kterém není nic nemožné, každá potřeba v něm nalézá své okamžité uspokojení, člověka v něm nic nefrustruje a nezraňuje. V tomto bezčasovém světě neexistuje žádné donucení a žádné starosti. Je to svět zbavený vši nepohody, jakýsi ztracený ráj, který si ve svém halucinogenním snění umísťují často do minulosti, či do exotických končin a o kterém věří, že se do něho navrátí a budou v něm žít v nekonečné slastné nirváně.

Kanadská badatelka Pauline Marie Rosenau (1992) rozlišuje dva proudy postmodernismu - skeptický a afirmativní.

Prvý z nich hovoří o definitivním zániku. Člověk v tomto pohledu podléhá všudypřítomné fragmentalizaci a dezintegraci. Důraz je kladen na přítomnost smrti, hovoří se o konci subjektu, který je zasažen bezvýznamností podobně jako autor, či jako pravda. Nic nového už není možné, přítomný stav je jen čekáním na katastrofu.

Postmodernismus afirmativní souhlasí v mnohém s diagnózou situace podávanou skeptiky, přesto však věří, že příběh bude mít šťastné rozuzlení.

Z krizové situace dnešní pozdní modernity se zrodí nový subjekt. Bude schopen konstruovat si realitu příjemnou a naplněnou pozitivními pocity a emocemi. Nebude se trápit hledáním pravdy, která je nedosažitelná. Zato bude hýřit fantazií, bude naplněn spontánní touhou, která bude bezprostředně uspokojována. Kultivace vnitřního světa se stane jeho základní potřebou. Volně popluje na vlnách touhy. Prožije svůj vnitřní život naplno a nechá tak žít i druhé. Bude schopen žít současně v mnoha realitách, které spolu nebudou nijak souviset. Tento nový subjekt bude fascinován právě tak monumentální minulostí jako vším exotickým, posvátným a neobvyklým.

Dvě výrazně odlišné, ale přitom komplementární postmoderní konstrukce subjektu vcelku přesně odpovídají dvěma opačným, ale rovněž komplementárním duševním rozpoložením bezdomovců a vůbec lidí ohrožených sociálním poklesem. Snění o opětném návratu do společnosti ostře kontrastuje se stavy naprosté rezignace. Oba stavy se nejen střídají, ale mohou se i prolínat a navzájem prostupovat.

Postmoderní konstrukcionismus, aniž by si to pravděpodobně uvědomoval, věrně kopíruje obě základní polohy mentality lidí bez domova. Napodobuje v poněkud abstraktnější rovině způsob, jakým bezdomovci konstruují svůj vnitřní svět. Nic víc od něho čekat nemůžeme.

Realistický konstrukcionismus by měl být schopen poskytnout o něco více. Mohl by se pokusit vysvětlit, proč si vlastně bezdomovci (a postmoderní myslitelé) konstruují svět právě tímto způsobem a ne třeba nějak jinak. Měl by objasnit, jaké latentní funkce plní manifestní diskurzy.

V případě bezdomovců je realita konstruována právě určitým způsobem proto, že odmítají skutečnost, ve které se propadli až na samotné dno. Buď se snaží zničit sebe, aby pro ně krajně nevlídný svět přestal existovat, anebo si vytvářejí snové vize světa přívětivého. Krajně nepříznivá realita je skutečným viníkem toho, jak v životě dopadli. Přesun viny na nespravedlivý svět slouží k uchování posledních zbytků osobnostní identity.

Staří a zanedbaní dlouhodobí bezdomovci vyšetřovaní francouzským psychiatrem mají poměrně jednoduchý výklad vlastního života. Jejich konstrukce jsou obžalobou tohoto světa. Sami sebe líčí jako nevinné oběti krajně nepříznivých vnějších okolností. V jejich životních příbězích převládají dvě varianty. Podle jedné z nich vše začalo ztrátou práce, a tedy

zchudnutím, následoval odchod ženy či družky, takže jim nezbylo nic než alkohol. Podle druhé verze byla na počátku zrada ženy, na kterou se snažili zapomenout pomocí alkoholu, a výsledkem byla ztráta práce. Jen málokdy uvádějí jako příčinu alkohol, i když to alkoholem často začalo (Declerck, 2001: 296).

Svůj tragický životní neúspěch si dlouhodobí bezdomovci rekonstruují způsobem, který jim umožňuje dokazovat druhým i sami sobě svoji normálnost, a tak si uchovávat identitu, či alespoň to, co z ní ještě zbývá.

Masivní nástup postmodernismu právě od osmdesátých let 20. století není náhodný. Můžeme vyslovit hypotézu, že také postmoderní myslitelé reagují svými konstrukcemi na neúspěch, na pocit zbytečnosti a zmaru. Nemusí to být vždy neúspěch osobní. Za vším mohou stát jednak deziluze z vývoje nových sociálních hnutí, od nichž se v letech sedmdesátých tolik slibovalo, jednak určitá vyčerpanost společenských věd a konečně také výrazný statusový sestup akademiků a pokles prestiže vzdělání, především toho humanitního. To vše dohromady činí z postmoderních myslitelů jakési statusové bezdomovce. Nestrádají materiálním nedostatkem, nýbrž nedostatkem uznání.

Protože jim po materiální stránce nic podstatného nechybí, považují postmoderní myslitelé z kruhů univerzitních profesorů existující ekonomické a sociální problémy za nezajímavé. I když žijí možná už v poslední fázi éry blahobytu, berou za dané, že nedostatkovost byla v životně důležitých oblastech natrvalo odstraněna a problémem se stává svoboda v rámci strojově fungující organizované modernity s jejím byrokratizovaným veřejným sektorem a se sociálním státem a jeho kontrolními ambicemi. Proto je zajímaví lidská práva, nikoliv práva sociální, proto vyznávají ničím nevázaný individualismus a s hlubokou nedůvěrou pohlížejí na vše organizované a kolektivní.

Zároveň je trápí nedostatek uznání. Klasická paradigmatata společenských věd se v osmdesátých letech již vyčerpala. Vládné hluboké teoretické bezvětrí, které je jen nepatrně zčeřeno nástupem nejrůznějších neosměrů snažících se oživit své myšlenkové vzory, předchůdce a předlohy. Možná odtud pochází postmoderní důraz na to, že kopie je zajímavější a cennější než originál.

Svým vyzvedáváním pastiše, tedy směsi všeho se vším obsahující nebyvalé kontrasty a odporující si stanoviska, jako kdyby postmoderna velebila

svůj vlastní původ a své kvality. Vznikla jako roztodivná všehochuť, ve které není obtížné rozeznat prvky romantismu (důraz na fantazii, city, emoce, exotiku, posvátné, neobvyklé, až deviantní), hermeneutiky (kritika racionalismu, empirismu, mechanické kauzality), anarchismu (odpor k autoritám), populismu (nechuť vůči intelektualismu, tendence idealizovat masy).

K tomu přistupují vlivy Friedricha Nietzscheho (skepticismus ohledně možnosti poznat pravdu, relativismus kategorií dobra a zla), nihilismu (možnost cokoliv změnit), fenomenologie (každodenní vědění, odmítnutí logocentrismu), symbolického interakcionismu (interaktivní konstruování reality), etnometodologie (závislost významu na kontextu), strukturalismu (popření subjektu a znevýznamnění autora), ale také kritické teorie (nedůvěra k instrumentálnímu rozumu, moderním technologiím a médiím) a neomarxismu (totalitární sklony osvícenství, služební funkce vědy).³⁸

Postmoderní myslitelé nabízejí tuto různorodou směs takovým způsobem, jako kdyby snad chtěli vytrést realitu a pomstít se jí za překérnost postavení svého i společenských věd ve společnosti, která stále častěji vyhrožuje, že bude odměňovat pouze kvantifikovatelné výstupy.³⁹

Postmoderna je způsob, jakým se ti, kdo procházejí procesem zpochybňování svého statusu, mstí úspěšným a dobře zajištěným. Kritizují všechno to, co jim mělo jako profesní skupině dopomoci k postavení a k úctě, ale nepomohlo: nástroje vědy, metodu jako cestu k nalezení pravdy, nárok na pravdivost jako takový, výjimečné (avantgardní) postavení vědců ve společnosti, originalitu nápadů a autorství objevů. Postmodernismus tak lze číst jako výraz frustrace z nenaplněných ambicí. Protože úsilí vynaložené na odborný růst se v době zmasovění vzdělání vyplácí v průměru stále méně, protože osud projektů je stále nejistější, kritizují jakékoliv úsilí jako projev zhoubného kultu výkonnosti a jakékoliv projekty jako totalizující plány. Protože nejsou nijak zvlášť původní, ale spíše jen volně kombinují zdroje, které si ve svých pohledech na svět nejdnou protiřečí, vyzvedávají eklekticismus

³⁸ Podrobně rozebírá tuto různorodost kořenů postmodernismu Pauline Rosenau (1992).

³⁹ Ostrá kritika odklonu vědění od hlubších humanistických poloh a jeho zaměření na poznatky přinášející bezprostřední zisk je obsažena ve známých studiích Jean-Françoise Lyotarda (1993). Na Slovensku analyzovali toto téma v širším kontextu nejnověji Ondrej Kaščák a Branislav Pupala (2012).

jako projev svobody a nevázanosti ducha. Vyzvedávají genealogii, tedy pojetí dějin kladoucí důraz na diskontinuitu a neuspořádanost, aby si zdůvodnili, že je správné, že oni sami na nic nenavazují a nic nerozvíjejí důkladně a s jasnou perspektivou.

Postmoderní konstrukcionismus nám nic z toho na sebe neprozradí. Ztotožňuje realitu s konstrukcemi reality, tedy chová se přesně tak jako skuteční bezdomovci. Ti také propadají v pokročilejším stadiu tomu, že žijí ve fantasmagorických představách, které jsou pro ně jedinou skutečností. Nikdo jim nemůže vyčítat, že nemají schopnost analyzovat, proč svět vidí právě tak, jak ho vidí. Tuto neschopnost však můžeme zazlívát postmoderním myslitelům. Bezdomovci na rozdíl od nich neberou za své halucinogenní představy žádné peníze. Fantazírují docela zadarmo.

Ani realistický konstrukcionismus při všech svých kladech však nedokáže překročit svůj stín. V nejlepším případě se mu realita kryje právě s poukazem na latentní funkce manifestních diskurzů. Bude odvozovat veškeré bytí z vědění o tomto bytí, jako kdyby se různé formy vědění a vědomí vynořovaly ze sociálního vakua, aby je do posledního místečka zaplnily. Konstrukcionismus není vybaven na to, aby zjišťoval, či alespoň spekuloval a dohadoval se, které faktory neindividuální povahy způsobily, že jednotlivci a celé skupiny žijí právě tak, jak žijí – někteří ve svých polozapomenutých univerzitních pracovnách, jiní dokonce ještě hůře, přímo na ulici.

2.3 Sociální konstrukce – ale koho?

Kanadský analytický filozof Ian Hacking je autorem knihy s názvem Sociální konstrukce - ale čeho? (Hacking, 2003). Jeho otázka dost možná není nejlépe položena. Objektem konstrukcionismu se může stát prakticky cokoli. Záleží jen na míře odvahy a fantazie dotyčného vykladače reality.

Pro odkrytí možností a mezí sociálního konstrukcionismu je možná lepší položit výchozí otázku jinak. Neptat se, co je konstruováno, ale tázat se, kdo je autorem konstruování. Tato otázka nám zároveň otevře cestu k rozboru toho, co všechno je do málo přehledné a matoucí kategorie „sociálního konstruování“ zahrnováno.

V případě sociálních problémů, například právě bezdomovectví, vystupují v zásadě tři kategorie konstruktérů. Za prvé si jev bezdomovectví konstruují pro účely svých analýz badatelé, kteří tento sociální problém zkoumají. Kromě toho je bezdomovectví konstruováno dalšími sociálními aktéry, tentokrát bez vědeckých ambicí. Patří sem média, politici, ale také agentury, které se po praktické stránce problémem zabývají a snaží se bezdomovcům pomáhat. A konečně je bezdomovectví nějak vykládáno též samotnými bezdomovci.

Tyto tři kategorie konstruujících mají výrazně odlišné znalosti i zájmy, nacházejí se ve zcela nesrovnatelných životních podmínkách a sledují různé cíle. Přesto bývají všechny obrazy bezdomovectví, které produkují, zařazovány do stejné přihrádky s označením „sociální konstrukce“. V důsledku toho nalezneme pod označením „konstruování reality“ naprosto nesouměřitelné myšlenkové operace.⁴⁰

Z oblasti bádání a vědeckých aktivit spadá do sociálního konstruování například již samo vymezení zkoumaného jevu, způsoby jeho měření, popřípadě nejrůznější typologie, jež mají zkoumaný jev hlouběji analyticky rozčlenit. V zásadě jde o postupy, které jsou používány i v jiných než konstruktivistických disciplínách. Jsou běžnou součástí dělání vědy a mají rozhodně blíže k pozitivismu než ke konstruktivismu.

Je zřejmé, že už vymezení bezdomovectví je záležitostí velice komplikovanou. Za příznačným vrcholkem ledovce těch, kdo přespávají i v mrazu na ulicích, se skrývají několikanásobně větší počty lidí, kteří přežívají v prostorách, jež nejsou určeny k bydlení, kteří jsou dočasně trpěni u známých a příbuzných, kteří žijí v karavanech, či v provizorních ubytovných, jež ani náznakem nepřipomínají domov. Záleží na tom, koho všeho z latentních bezdomovců do této kategorie zahrneme, a statistiky bezdomovectví se budou lišit několikanásobně.⁴¹

⁴⁰ Jako inspirace pro následující pasáže nám posloužily rozborly obsažené v práci anglických badatelů Susan Hutsonové a Marka Liddiarda (1994).

⁴¹ Tuto potíž s vymezením lze výrazně zmírnit vhodnou typologií.

Obvyklé bývá dělení bezdomovců na zjevné (ti, kteří spí na ulici), skryté (přespávají venku nárazově) a potenciální (mají potíže udržet si bydlení). Zjevných bezdomovců je zdaleka nejméně. Počty potenciálních bezdomovců v Evropě odhadovali už v polovině devadesátých let manželé Hradečtí na plnou desetinu populace (Hradecká, Hradecký, 1996: 37–41).

Přes veškeré potíže s měřením je v této rovině bezdomovectví jevem, jehož objektivní existence a závažnost jsou nezpochybnitelné. Nádech „konstruování“ je zde přítomen jen jako doprovod naší neschopnosti vypracovat definice jemnější a vyvinout metody měření technicky proveditelnější.

Výrazně jiné myšlenkové operace obohacují rejstřík konstruování v souvislosti s dalšími aktéry, kteří se k bezdomovectví vyjadřují, tedy s médií, politiky, či organizacemi pečujícími o bezdomovce. A opět má každý z těchto konstruujících své zvláštní motivy, cíle i prostředky konstruování. Jejich souhrn můžeme nazvat „jazykovou hrou“ příslušného konstruktéra. V každé takové hře platí specifická pravidla, která dávají smysl právě jen v rámci dané hry, jejich vztah k vnějšímu světu bývá velice volný. Podle těchto pravidel jsou některé části reality příslušným způsobem vyzvedávány a zvýrazňovány, jiné jsou zase potlačovány a znevýznamňovány.

Ve hře, kterou rozehrávají média, se vše točí kolem pozornosti publika, nákladu a prodejnosti. Těmto imperativům jsou všechna pravidla podřízena. Bezdomovectví je médiu obvykle prezentováno ve spojitosti s dalšími čtenářsky a divácky atraktivními momenty, jako je sex a prostituce, drogy, alkohol a násilí. Lepší než definice a statistiky, které nebývají nijak vzrušující, je využití story, životního příběhu, který čtenáře či diváka spíše zaujme. Skutečně atraktivní skupinou jsou bezdomovci přežívající na ulici, proto je tato kategorie v médiích výrazně nadprezentována.

Ve hře politiků platí zase jiná pravidla. Jsou diktována jednak ideologií příslušné politické strany, jednak skutečností, zda je daná strana právě u moci, či se nalézá v opozici. Pravicové strany budou bezdomovectví přičítat spíše těm, kdo se stali jeho obětí. Provinili se malou snahou, nízkou zodpovědností za vlastní jednání a spoléháním na pomoc ze strany státu. Strany levicové budou upozorňovat na strukturální příčiny bezdomovectví, jako je selhávání trhu práce, problémy s přístupem k bydlení a nízká míra pomoci zvláště zranitelným segmentům populace. Účast na moci, či naopak setrvání v opozici obohacují hru politických stran o další momenty. Strany vládnoucí budou zdůrazňovat komplexnost problému a dlouhodobost jeho řešení, která výrazně překračuje jejich funkční období. Budou se přimlouvat za pečlivé monitorování problému, které umožní cílené, a tedy úspěšné vynakládání prostředků na jeho budoucí řešení.

Opoziční strany budou naopak poukazovat na neschopnost stran vládních postavit se problému čelem a na lhostejnost vládnoucí elity vůči lidskému utrpení. Po volbách se role vymění, zatímco hra bude pokračovat.

Opět odlišně budou konstruovat problém bezdomovectví agentury zabývající se starostí o lidi bez přístřeší. V jejich případě jsou pravidla hry nastavena tak, aby agenturám umožňovala fungovat a poskytovat svoji péči. V jejich typologiích jsou bezdomovci kategorizováni například podle toho, zda péče o ně nepoškodí pečující instituci. Optimálním klientem je z tohoto hlediska jedinec, který se sice již bez pomoci z bezdomovectví nevymaní, není však ještě zdevastován natolik, aby péče o něho nemohla přinést viditelné zlepšení.⁴²

Péče o lidi, kteří nejsou bezdomovectvím ještě naplno zasaženi, by znamenala plýtvání s věčně nedostatkovými zdroji příslušných institucí. Pokud by se naopak soustředily jen na pomoc těm nejzoufalejším, nemohly by vykazovat příliš úspěchů, a tedy přesvědčivě nárokovat granty a finanční pomoc pro příští kalendářní období.

Chování médií, vystupování politiků i činnost agentur, které se snaží bezdomovcům pomáhat, vykazuje zřetelné prvky ritualizovaného jednání. Úzkostlivé dodržování pravidel je ve všech těchto případech bráno jako záruka úspěšnosti. Proto vypadají reportáže médií o bezdomovcích stále stejně bez ohledu na to, ve kterém roce byly pořizeny. Totéž platí o proslovech politiků na téma řešení problémů sociálního vyloučení, bez ohledu na to, kým byly proneseny. A proto instituce, které se snaží bezdomovcům pomoci, vyplývají velkou část své energie na vykazování „úspěšnosti“, jež je předpokladem získání dalších finančních prostředků.

Třetí skupinou, která se podílí na sociálním konstruování bezdomovectví, jsou samotní bezdomovci. Jejich nástroje konstruování reality nemají ani podobu definic a měření jako v případě badatelů, ani podobu her s významy podle vlastní potřeby, jako je tomu v případě médií, politiků, či institucí pomáhajících bezdomovcům. Mají podobu fantazijních světů, zpětných racionalizací a dalších způsobů úniku z nesnesitelné reality ve snaze uchovat si zbytky identity a lidské důstojnosti.

Podobně jako postmoderní konstrukcionisté, ani bezdomovci ve svém výkladu vlastní situace neberou do úvahy strukturní faktory typu

⁴² Autoři monografie o mladých anglických bezdomovcích hovoří v té souvislosti o bezdomovcích s nízkým a s vysokým rizikem (Hutson, Liddiard, 1994: 189).

objektivních proměn trhu práce, ztížení přístupu k bydlení v důsledku změn bytové politiky, či redukci sociálních práv pro celé kategorie obyvatel jako součásti tzv. modernizace sociálního státu.

Při abstrahování od těchto faktorů nadindividuální povahy jim nezbyvá, než vysvětlovat si svůj pád na samotný okraj společnosti jako zvláštní případ nepříznivého osobního příběhu, či dokonce fakt bezdomovectví popírat a svoji situaci označovat jiným způsobem.

V prvním případě si krajní marginalizaci vykládají jako souhrn nepředvídatelných náhod a nepříznivé shody okolností, přičemž v různém rozsahu připouštějí svůj podíl viny. Dlouhodobí bezdomovci v Paříži studovaní Patrickem Declerckem si svůj pád do alkoholismu vysvětlují (reálnými) problémy v dětství a (opět reálnými) prožitými psychickými a fyzickými traumaty. Mladí angličtí bezdomovci, které studovali Hutsonová a Liddiard, vidí svoji situaci jako důsledek konfliktů s rodiči, nejednou doprovázených sexuálními zneužíváním.

I v situacích, kdy neměli příliš na vybranou, uvažují mladí bezdomovci v Británii vyloženě postmoderně: vydávají opuštění domova za výsledek své čistě individuální volby a zdůrazňují pocit svobody, který ho přinejmenším v prvních dnech doprovázel. V protikladu k institucím, které často zdůrazňují bezmocnost opuštěných lidí na ulici, aby podpořily svoji potřebnost, mladí bezdomovci si svoji bezmocnost často nepřipouštějí. Nejednou naopak přeceňují míru, v níž mají události po svém odchodu z domova údajně pod kontrolou.⁴³

Vídeňští bezdomovci studovaní Rolandem Girtlerem považují za výraz své svobody to, že nepracují. V jejich vlastních očích je to vyzvedává nad masu obyčejných lidí, kteří jsou v zajetí pracovního rytmu. Spolu s těmi nejbohatšími sdílejí privilegium zahálky. Jak prozradil autorovi jeden z nich, který se pravidelně chodil ohřívat na úřad práce: „Nemám o práci zájem. Vím o nabídce volných pracovních míst a mám soucit s lidmi, kteří se o ně perou. Užívám si pohledu na ně“ (Girtler, 1980: 54).⁴⁴

⁴³ Při vysvětlení této okolnosti sahají autoři ke konceptu „kreativní redefinice“. Jde o to, že situace, v níž se subjekt nedobrovolně ocitá, je z jeho strany vyložena způsobem, který má vzbudit zdání, že se v ní ocitl ze své vlastní vůle (Hutson, Liddiard, 1994: 137).

⁴⁴ Rakouský sociolog se domnívá, že právě tento postoj bezdomovců vyvolává největší odpor středních vrstev. Narušuje jim totiž jejich vidění světa založené na principu, že vše si musí člověk zasloužit (Girtler, 1980: 115).

Je zbytečné zdůrazňovat, že zpochybňování světa výkonu a výkonnostního myšlení ze strany bezdomovců může sloužit jako strategie ochrany zbytků sebeúcty. Často mívají zdravotní potíže, takže o ně zaměstnavatelé nejeví zájem. Fyzicky náročnou práci obvykle nezvládají a na jinou nemají zpravidla potřebnou kvalifikaci.

Zhruba třetina mladých bezdomovců zkoumaných již zmíněnými britskými autory si rekonstruuje realitu ještě radikálněji – popírají, že by vůbec byli bezdomovci. Někteří se necítí bezdomovci proto, že stále mají někde rodiče a sourozence, jiní si zvykli na dočasné přístřeší v nouzové ubytovně či kdekoliv jinde: „Podívej se na tohle“ – ukazuje bezdomovec vrak auta přikrytý podehtovaným papírem – „není to mnoho, ale je to můj domov. Je to domov, který jsem si sám vybral. Sám jsem si zvolil, že budu žít takto. A proto nejsem žádný bezdomovec“, konstatuje jeden z mladých bezdomovců v rozhovoru s výzkumníky (Hutson, Liddiard, 1994: 141).

Po vzoru samotných bezdomovců nalézají postmoderní konstruktivisté jednoduchý způsob, jak bezdomovectví zrušit. Stačí začít mluvit namísto o „homeless“ raději o „homefree“, o lidech, kteří mají svobodu nejen od domova, ale také od rodinných pout a od sousedských i všech dalších závazků. Tito lidé získali svobodu žít se dealerstvím drog, prostitucí, či drobnými krádežemi. Žádný disciplinizační diskurz jim už tuto volnost neupře.

2.4 Shrnutí druhé části

V rámci konstrukcionismu nalézáme širokou škálu přístupů, které se v řadě ohledů poměrně výrazně liší. Realistický konstrukcionismus je schopen reflektovat řadu problematických bodů, jež jsou spjaty se snahou věcně analyzovat sociální realitu obecně a palčivé sociální problémy zvláště. Ukazuje například, nakolik již výchozí definice určitého jevu ovlivňuje statistiku jeho výskytu. Realistický konstrukcionismus dokáže rovněž upozornit na některé latentní cíle, které se skrývají za manifestním výkladem obrazu světa či jeho částí. V této souvislosti může upozornit na zájmovou podmíněnost různých výkladů reality.

Ani tyto přínosné formy konstrukcionismu však nejsou schopny reflektovat procesy, které stojí za řadou sociálních problémů, ale přitom

neprocházejí vědomím těch, kdo jsou jimi zasaženi, či se jimi v různých kontextech zabývají. Pozornosti postmoderních konstrukcionistů tyto širší souvislosti unikají zcela pravidelně. Prakticky žádná forma sociálního konstrukcionismu pak není schopna sledovat zkoumané jevy v jejich sociální podmíněnosti a v historickém vývoji. Je to důsledek toho, že přístup k sociální realitě, který je plně oprávněn v rovině sociologie vědění, je zcela bez opodstatnění rozšířen a chce se stát univerzálním výkladovým schématem, jež nepřipouští žádný skutečně alternativní pohled.

summary

The presented study consists of two parts. The first one deals with social exclusion from the viewpoint of the development of the contemporary society in transition from an industrial to a postindustrial society. The author examines when this term emerged and in what context it started to be used. It focuses especially on search for causes of social exclusion. Attention is paid also to various types and stages of social exclusion. It deals with the issue of social exclusion from the viewpoint of theories of society and theories of social structure at a more general level.

The study is based exclusively on French literature. The reason is that the term “social exclusion” is closely related to French sociology. It corresponds with the spirit of the discipline emphasizing social integrity at the macrosocial level and the existence of social bond at the level of interpersonal relations since the time of Durkheim. Social exclusion is a threat to both to the same extent.

Attention is paid to some methodological aspects of the process of social exclusion and its concept in the second part. The phenomenon of social exclusion and its extreme manifestation – homelessness – is used for an analysis of the possibilities and limits of social constructivism. It is pointed out to what extent these various types allow an original view on social reality as well as numerous risks burdening the approach of social constructivism.

litEratura

- AUTÈS, M. 2000. Trois figures de la déliasion. In KARSZ, S. *L'exclusion, définir pour en finir*. Paris: Dunod.
- AVENEL, C. [2005] 2007. *Sociologie des „quartiers sensibles“*. 2. vyd. Paris: Armand Colin
- BALLET, J. 2001. *L'Exclusion: Définitions et mécanismes*. Paris: L'Harmattan.
- BAUD, S., PIALOUX, M. 2003. *Violences urbaines, violence sociale. Genèse des nouvelles classes dangereuses*. Paris: Fayard.
- BAUDRILLARD, J. 1981. *Simulacres et simulation*. Paris: Galilée.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. [1966] 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: CDK.
- BEST, S., KELLNER, D. 1991. *Postmodern Theory*. New York, London: The Guilford Press.
- BIHR, A., PFEFFERKORN, R. 1999. *Déchiffrer les inégalités*. 2. vyd. Paris: Syros.
- BOURDIEU, P. 1972. *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève: Droz.
- BOURDIEU, P. 1993. *La Misère du monde*. Paris: Seuil.
- BURGI, N. 2006. *La machine à exclure*. Paris. La Découverte.
- BURR, V. 2003. *Social Constructionism*. 2. vydání. London and New York: Routledge.
- CASTEL, R. 1991. De l'indigence à l'exclusion, la désaffiliation. Précarité du travail et vulnérabilité relationnelle. In DONZELOT, J. (dir.). *Face à l'exclusion, le modèle français*. Paris: Éditions Esprit.
- CASTEL, R. 1995a. Les pièges de l'exclusion. *Lien social et politiques*, no. 34, automne 1995, p. 13-21. dossier Y a-t-il vraiment des exclus ? L'exclusion en question.
- CASTEL, R. 1995b. *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Paris: Fayard.
- CASTEL, R. 2000. Cadrer l'exclusion. In KARSZ, S. *L'exclusion, définir pour en finir*. Paris: Dunod.
- CASTEL, R. 2007. *La discrimination négative*. Paris: Seuil.

- CASTEL, R. 2008. Qu'est-ce qu'être protégé? La dimension socio-anthropologique de la protection sociale. In GUILLEMARD, A. M. (ed.): *Où va la protection sociale?* Paris: PUF.
- CASTEL, R. 2009. *La montée des incertitudes*. Paris: Seuil.
- CORCUFF, P. 2011. *Les nouvelles sociologies*. 3. vyd. Paris: Armand Colin.
- DAMON, J. 2008. *L'Exclusion*. Paris: PUF.
- DECLERCK, P. 2001. *Les naufragés. Avec les clochards de Paris*. Paris: Plon.
- DONZELOT, J., ESTÈBE, P. 1994. *L'État animateur*. Paris: Esprit.
- DUBET, F. 1987. *La galère: jeunes en survie*. Paris: Fayard.
- EAGLETON, T. 1996. *The Illusions of Postmodernism*. London: Blackwell Publishing.
- FOUCAULT, M. 2000a. *Dobřížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- FOUCAULT, M. 2000b. *Moc, subjekt a sexualita. Články a rozhovory*. Bratislava: Kalligram.
- GAULEJAC, V., TABOADA-LÉONETTI, I. 1994. *La Lutte des places*. Paris: Desclée de Brouwer.
- GERGEN, K. J. 2009. *An Invitation to Social Construction*. 2. vyd. London: SAGE.
- GIRTTLER, R. 1980. *Vagabunden in der Großstadt*. Stuttgart: Enke Verlag.
- GODEFROY, T. 1996. Nouvelle donne sur le marché du travail, nouvelle économie répressive? In PAUGAM, S. *L'Exclusion, l'état des savoirs*. Paris: La Découverte.
- HACKING, I. [2003] 2006. *Sociálna konštrukcia – ale čoho?* Bratislava: Kalligram.
- HRADECKÁ, V., HRADECKÝ, I. 1996. *Bezdomovství – extrémní vyloučení*. Praha: Naděje.
- HUBÍK, S. 1999. *Sociologie vědění*. Praha: SLON.
- HUTSON, S., LIDDIARD, M. 1994. *Youth Homelessness: The Construction of a Social Issue*. London: Houndmills: Macmillan.
- CHÂTEL, V., SOULET, M.-H. 2001. L'exclusion, la vitalité d'une thématique usée. *Sociologie et société*, vol. 33, no. 2. 175-202.

- CHEVALIER, L. 1958. *Classes laborieuses et Classes dangereuses*. Paris: Plon.
- KAŠČÁK, O., PUPALA, B. 2012. *Škola zlatých golierov. Vzdelávanie v ére neoliberalizmu*. Praha: SLON.
- KLANFER, J. 1965. *L'exclusion sociale, étude de la marginalité dans les sociétés occidentales*. Paris: Éditions Sciences et Service.
- LE GOFF, J. 1979. *Les marginaux et les exclus de l'histoire*. Paris: P.U.F.
- LE GOFF, J.-P. 1998. *Mai 68. L'héritage impossible*. Paris: La Découverte.
- LENOIR, R. 1974. *Les exclus. Un Français sur dix*. Paris: Seuil.
- LYOTARD, J.-F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filozofický ústav AV ČR.
- MAFFESOLI, M. [1988] 2000. *Le temps des tribus*. Paris: La Table Ronde.
- MAISONDIEU, J. 1997. *La fabrique des exclus*. Paris: Editions Bayard.
- MASSÉ, P. 1969. *Les Dividendes du progrès*. Paris: Seuil.
- MAURIN, É. 2004. *Le ghetto français. Enquête sur le séparatisme social*. Paris: Seuil.
- MENDRAS, H. (dir.). 1980. *La sagesse et le désordre*. Paris: Gallimard.
- MILANO, S. 1988. *La pauvreté absolue*. Paris: Hachette.
- PAUGAM, S. 1996. *L'Exclusion, l'état des savoirs*. Paris: La Découverte.
- PAUGAM, S. 1991. *La disqualification sociale. Essai sur la nouvelle pauvreté*. Paris: PUF.
- PAUGAM, S. 2000. *Le salarié de la précarité*. Paris: PUF.
- PAUGAM, S. 2005. *Les formes élémentaires de la pauvreté*. Paris: PUF.
- PERROUX, F. 1972. *Masse et classe*. Paris: Casterman.
- PITROU, A. 1978. *La vie précaire*. Paris: Editions P.U.F.
- REYNAUD, J.-D, GRAFMEYER, Y. 1981 *Français, qui êtes-vous?* Paris: La Documentation Française.
- ROSANVALLON, P. 1995. *La nouvelle question sociale. Repenser l'État-providence*. Paris: Seuil.
- ROSENAU, P. M. 1992. *Post-Modernism and the Social Science. Insights, Inroads, and Intrusions*. Princeton: Princeton University Press.

ROUQUETTE, M.-L. 1997. *L'exclusion, fabrique et moteurs*. Paris: P.U.F.

THOMAS, H. 1997. *La production des exclus*. Paris: P.U.F.

TOURAINÉ, A. 1992. Inégalités de la société industrielle, exclusion du marché. In AFFICHARD, J., de FOUCAULT, J. B. *Justice sociale et inégalités*. Paris: Esprit.

VERDÈS-LEROUX, J. 1978a. „Les exclus“. *Actes de la recherche en science sociales*, 19: 61–65.

VINCENT, B. 1979. *Les marginaux et les exclus d'nes l'histoire*. Paris: UGE.

WUHL, S. 1991. *Du chômage à l'exclusion*. Paris: Syros.

WUHL, S. 1992. *Les Exclus face à l'emploi*. Paris: Syros/Alternatives.

Exkluzivní jako sociální problém a jako otázka metodologická.

Tento text, **Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická**, vznikl v rámci projektu Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Autor: prof. PhDr. Jan Keller, CSc.

Recenzenti: doc. PhDr. Jiří Winkler, Ph.D.,
doc. PhDr. Miriam Slaná, Ph.D.

Místo a rok vydání: Ostrava 2014

Tisk: Lukáš Pracný

Jazyková korektura: Mgr. Anna Beránková

Náklad: 100 ks

Vydavatel: Ostravská univerzita v Ostravě

Vydání: první

Počet stran: 60

© Jan Keller, 2014

© Ostravská univerzita v Ostravě, 2014

ISBN 978-80-7464-490-0